

ÍRÓK, KÖNYVEK, EMLÉKEK

ÍRTA

SCHÖPFLIN ALADÁR

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

A FIATALSÁG KÖLTŐJE.

A harmadik gimnáziumba jártam, amikor Petőfi lelke először megihletett. A gyorsíróversenyen nyertem egy példányát annak a kortársaim előtt nagyon jól ismert zöld-táblás Petőfi-kiadásnak, amelynek egy forint volt az ára és amelyből a mi nemzedékünk a költőt megismerte. Örültem az ajándékkönyvnek, délután kivittem magammal a pozsonyi ligetbe, leheveredtem a fűbe és olvastam estig sorban a verseket, ahogy egymás után következtek, kezdve az első helyen álló *Apostol-on*, nagy elragadtatással, egy megnyílt új világ megismerésének heves izgalmaival. Azelőtt is olvastam néhány Petőfi-verset, tanultunk is belőlük az iskolában, tetszettek is, de a költő lelke csak ezen a tündöklő májusi délutánon nyilatkozott meg előttem és általában akkor éreztem meg — zavarosan, gyerekmódra, csak sejtelemképen, de valahogy mégis megéreztem — a költészet szellemét. Csak azóta szerettem és tudtam verseket olvasni.

Azért mondom el ezt az élményemet, mert azt hiszem tipikus élmény, nagyon sok fiatalember élte át előttem is és utánam is. Hetven egynéhány év óta ezrei a magyar fiúknak nyitották meg ilyenformán a szívüket Petőfi előtt és ezer meg ezer

fiatal léleknek nyitott a költő kaput egy eddig elzárt világba. Lírát olvasni és lírát érezni az azóta felsorakozott nemzedékek Petőfitől tanultak. Mert ő volt minden költők között a legjobban hozzáférhető a fiatal lelkek számára, egyszerűségén, a benne kifejeződött érzések ösztönszerű, primaire voltán, közvetlenségén, naivitásán, szellemének hamvas üdeségén át. Mindenekfelett pedig fiatalságán át. Olyan fiatal ő, nemcsak évekre, hanem szellemre is, hogy minden fiatal élet kongenialitást érez vele.

Azért is van olyan nagy szuggesztív varázsa a fiatalokra. A mai fiatalokról nem igen tudok biztosan ítélni, de a magam idejében minden valamire való fiatalember, akinek a szíve és esze nem volt teljesen a földhöz tapadva, erősen Petőfi szuggesztívja alatt állott. Az ő érzésének és pályájának romantikája ragadott minket magával, az ő alakja volt mintaképünk életstílus és erkölcsi érzület dolgában. Gondolatban mind szabadsághősök voltunk, vele együtt gyűlöltük a zsarnokságot, igyekeztünk hetykék, egyenes beszédűek lenni, olyan leányokról ábrándoztunk, amilyenekről Petőfi írt, lenéztük az iskolai fegyelmet, némi meleg humorral tekintettünk apánkra, gyöngéd ellágyulással anyánkra, okoskodó fölénnyel az öcsénkre, lenéztük a finomkodó érintkezési formákat és inkább darabosak, faragatlanok voltunk, mintsem hogy «arszlán» hírbe keveredjünk. Petőfi tehát sokkal több volt, mint költő, akinek verseiben gyönyörködtünk, élethalakító tényező volt számunkra, példaképünk és nevelőnk. Jókorra területét bejártam azóta a világ költészetének, de ehhez hasonló hatást senki mástól nem kaptam. Írónál nemcsak

az esztétikai hatás fontos, sőt talán nem is mindig ez a legfontosabb, hanem a pszichológiai tényező, az a szuggesztió, amellyel munkája, pályája, egész alakja az emberek tömegére hat. Ezzel több lesz, mint egyszerű irodalmi jelenség, az élet alakítói közé kerül. Ezt a szuggesztiót pedig elsősorban nem műveivel éri el, hanem azzal az egyéniséggel, amely műveiből kisugárzik, amely olvasása közben a sorok közül és mögül az olvasó tudatába lép. Petőfinél ez fokozottabban van így, mint másnál; nemcsak költője, kifejezője volt korának, hanem zsenialitásával, fellépésének nyomatékával, életének formájával és tartalmával formálója is, elsőrendű társadalomtörténeti tényezője a XIX. század első felének. Kisebb keretek közt, inkább csak a magyarságra szorítkozva, Petőfi ugyanaz volt, a mi Byron Európára nézve: nemcsak kora, hanem az utána következő nemzedékek lelkivilága — legalább életük egy bizonyos szakában — ő hozzá idomult. A mi nemzedékünk minden fogékony fiatal emberének lelki arculatán felismerhetők Petőfi arcvonásai. Az élet folyamán ezek új élmények, tapasztalatok, új hatások alatt elhalványulhattak, de valamikor mégis megvoltak és valami mégis csak megmaradt belőlük. Bizonyos például, hogy Petőfinek nagy része volt abban, ha a későbbi kor fiatalságának politikai gondolkodása a kuruc-tradíció irányában fejlődött és a magyar népéletnek az az illúziókkal színezett képe, amely a városi intelligencia tudatában a legújabb időkig élt, jórészt Petőfire vezethető vissza.

Számtalan olyan gondolatunk van, amelyen — ha elkezdenők elemezni — megtalálnók Petőfi profiljának legalább néhány vonását. És számtalan

embernek Petőfi vágta fel a nyelvét: ő tanította meg érzéseinek kifejezésére. A közönséges ember érzelmei dolgában néma vagy legalább is dadogó, nincsenek kifejezésükre szavai és szólásformái. Ha egyszerű szerelmesek állnak szemben egymással, a szívük túlrad az érzéstől és nem tudnak szólni egymáshoz, nem tudják érzésüket szavakba foglalni. Ha pedig szólnak, dadogó szavak tördelődnek nyelvükön vagy színtelen közhelyek jutnak eszükbe. Nincs meg bennük a kifejezés adománya. Ez a költőben van meg, az ő megkülönböztető jegye, amely kiemeli a tömegből. Érezni azt, amit ő érez, a tömeg-emberek is tudják, de ez az érzés csak ő benne jut annyira öntudatra, hogy szép beszédformában tudja magát közölni. Ha tehát a tömeg-emberek mégis ki akarják érzésüket fejezni, a költőhöz folyamodnak szavakért. A magyar fiatalemberek legnagyobb része Petőfi szavaival fejezi ki a szíve gyöngéd érzéseit önmaga előtt és mások előtt. A ki nem mondott érzés csak félérzés, ép úgy, ahogy a szavakban ki nem fejezett gondolat csak félgondolat. Mikor tehát a költő szavakat ad kölcsön hozzá, kiegészíti a félérzést egészre. Ezért lehet mondani, hogy jórészt Petőfi tanította meg a magyar fiatalembereket érezni. Sőt érzésüknek tartalmában is benne van, mert a szavakkal együtt beleoltja a maga lényét is. A magyarok érzés világa tehát Petőfiből formálódott. Magyar nők, jobban kellene Petőfit szeretnetek, mert ha az a fiatal férfi, aki szíveteket meglegejtette, szépen tudott hozzátok szólni, sőt ha érzésében szépséget találtatok, abból egy jó rész Petőfié volt. A Petőfi trubadúr-hódolata tette azt, hogy ifjú szépségeket oltárra emelték.

Az irodalomnak az életre való ilyenforma hatását nem igen szokták figyelembe venni, pontosan elemezni nehéz is, pedig megvan és fontos tényezője az irodalomnak és az életnek egyaránt. S különösen fontos ez Petőfivel kapcsolatban, aki az embereknek épen azon életkorára hatott igen erősen, amely legkönnyebben és legmélyebben fogja fel a hatásokat. Ennyiben ő nagyon hathatós motora a magyar karakter fejlődésének. Ez pedig különös tanulságot ad az ő lelkivilága és moralitása vizsgálatának.

Amikor Petőfiről beszélünk, sohase volna szabad megfeledkeznünk arról, hogy egy huszonhat évet élt fiatalemberről van szó, aki még az élet teljes forrongásában van, nem higgadt le, az élettapasztalatok még nem sűrűsödtek meg benne egységes és állandó világnézeté. A leendő férfinak még csak a körvonalai vannak meg benne, de ezeken a körvonalakon belül még sok alakulás, változás, fejlődés mehetett volna végbe, ha életpályája hirtelen meg nem szakad a segesvári síkon. Eleiét, és művét tehát úgy kell felfogni, mint egy torzót, amely hiába várja a befejezést. Művészete is beláthatatlan perspektívákat tár fel a jövőjére nézve, ha ez a jövő bekövetkezett volna. Utolsó évének versei a forma olyan tökéletesedését mutatják is az élettartalom olyan, elmélyedését is, hogy aatkejl hinnünk, az a Petőfi akit ismerünk, csaknem zseniális kezdő, aki inkább csak megsejtette, mint megmutatta, mire volna képes — és azután eltűnt örökre.

De épen ezért van az az örökifjú hatása. Ha az,

amit ma az ő egész alkotásának tudunk, csak egy része volna művének, ha ezután az érett férfikor és az öregkor költészete következett volna, akkor a fiatal emberek nem érezhetnék őt oly teljesen a magukénak, velük kongeniálisnak és nem tudnák olyan közvetlenül átadni magukat a hatásának. A költő műve, lehetnek bármi nyomatékosak egyes részei, nagy, lényeges hatását mint egy egész fejti ki, a maga teljességében, amelyben benne van nemcsak a művek esztetikai értéke, hanem a költő pályája, szelleme és a kor is, melynek levegőjében azzá lett, a mi. S mert Petőfi a fiatalkor költészetét fejezi ki és csakis azt, ezért lehetett reprezentatív alakjává a mindenkori magyar fiatalságnak, de egyúttal nevelőjévé, alakító-jává is.

A fiatalsága nemcsak kor szerint való volt, hanem életérzés szerint is teljes és tökéletes. Megvolt benne jobban, mint bárki másban, az, ami a fiatalságnak legelső ismertető jegye: *a hit*. Nem a férfi hite, amely kételkedéseken, habozásokon, tévedéseken és tapasztalatokon edződött meg, amely leszűródése a hitetlenség elleni védekezéseknek, hanem a gyermek hite, amely még nem ismeri a kételkedést, még nem fogadta magába a kritika mérgeét és nem kellett küzdenie a maga megmaradásáért. Ő hitt a saját küldetésében, költői elhivatottságában — egyetlen nyom nem mutat arra sem írásaiban, sem a kortársak feljegyzéseiben, hogy bármikor tépelődött volna saját magán. Legrosszabb napjaiban sem fért hozzá az a gondolat, hogy a balsiker, az emberek részvétlensége vagy az ellentmondás, amely vele szemben támadt, eredhet az ő hibájából is. A művészi önbizalom a

hetykeség túlzásáig megvolt benne, — innen szókimondásának föltétlen bátorsága. Nagy dolgokról olyan határozott és egyszerű ítéleteket csak az tud mondani, akinek olyan erős és biztos a hite, hogy meg sem közelítheti az ellenvetés. Esméiben is annak a naiv hitével hitt, akire nézve másféle vagy ellenkező eszmék nem is létezhetnek. Nemzete igazában és a szabadság eszméjében való hitét az életével pecsételte meg. A serdülő gyermekkorból hozott magával egy ideált és hitt benne a serdülő gyermek hitével, akár a családi ideálról, akár a szabadságideálról, akár az erkölcsi ideálról, vagy a női ideálról volt szó. Hitt a nőben és a szerelemben, — egyetlen egy szava nincs egész házassága utánig, amely kritikát jelentene a nővel szemben és amely ne annak a szerelmi illúzióknak a szellemében volna mondva, amely a szerelmi dolgokban még tapasztalatlan gyermekifjú érzését és ítéletét derűs ködfelhőbe burkolja. Hite még teljesen gyermeki, teljesen szűz minden tapasztalattól és kritikától. Egy fiatal ember hite, aki keresztülment az élet mindenféle viszontagságán, a nyomorúság és az egzisztenciális küzdelem mindenféle változatán, de még nem találkozott sem a szenvedéllyel, sem az ennek nyomában leskelődő meghasonlással. Petőfi a szerelem költője, de olyan költője a szerelemnek — ismétlem, házasságáig — aki még nem volt igazán, mélyen, a lelket gyökerig megrázóan szerelmes. Az ő szerelme a fiatal vér lobogása volt, amely még önmagában lángol, nem is kell neki egyéb, mint a lobogás maga. Tudjuk pontosan, kik voltak azok a nők, akikhez szerelmi verseit írta, de a versekből magukból és a költő érzéseiből nem egy konkrét, egyénileg kirajzolódó

női arc vár ránk, hanem egy elképzelt női ideál — kép, olyasforma, amelyet a kora festőinek csinos leányokat ábrázoló képeiből ismerünk és amelyek közül az egyik szőke, a másik barna, az egyik tömzsi, a másik nyúlánk, de karakterben valahogy mind egyformák. Csinos leányok, ez az egész. Petőfi sokszor volt és sokakba szerelmes, de nem volt egy igazi szerelme sem. Nem is tudunk egyetlen olyan szerelméről sem, amely több volna egy futó hangulatnál, egy benyomásnál, egy könnyű vágynál, amely egy csinos leányarc láttára elfogta és amely életében nagyobb jelentőséget nyert volna, mint egy szép költői téma. (Etelke iránti szerelme egészen irodalmi szerelem, szép versek témája, a negyvenes évek Biedermeyer hangulatának stílusában.) S ebben is tipikus, a tömegekre szuggesztív: szerelmi élete azonos az átlagos fiatalemberével, aki könnyű, szenvedélytelen hangulat-szerelmekben tapogatja ki a maga szerelmi életét, addig, amíg rá nem bukkan végleges útjára, amely rendszerint a házasságig vezet. Petőfi szerelmei mögött mindig ott van a házasság gondolata. Alig melegegett fel egy kicsit a szíve, máris elképzeli, milyen feleség válnék a kis leányból. Egyszerű, csinos kis falusi leányok, akikbe szerelmes volt; nehéz lett volna velük elképzelni valami komplikált, regényes vagy szenvedélyes szerelmi viszonyt. Nem is voltak valók másnak, mint derék, egyszerű feleségnek s a költő szexuális erkölce is olyan hamvasán tiszta, hogy még csak közel se fért hozzá a szerelmi viszonynak más célja, mint a házasság. Viszont azonban társadalmi és gazdasági helyzete még nem volt eléggé megállapodott ahhoz, hogy ezek előtt a leánykák előtt mint komoly

férjjelölt szerepelhessen s ezt ő maga is érezte és tudta, tehát egyik szerelme sem mélyült el a hangulatos kezdeteken túl. Tipikus diák-szerelmek az ő szerelmei. Ezért példaképei és kifejezői minden diák-szerelemnek. Sohasem mondott életrajzilag igazabb szót — pedig talán nem is annak szánta — mint mikor azt írta, hogy «költői ábránd volt, mit eddig érzék, költői ábránd és nem szerelem».

Első szerelme Julia volt. Ebben már a nő is erősen reagált és akarta, talán kissé rá is szuggerálta a költőre a szerelmi célt. Ez már komplikáltabb, erősebb és követelőbb női egyéniség volt, kongeniálisabb a költő eredendően izgatott szellemével és többet rebbentett fel benne a futó hangulatnál, a szenvedély tüzével illette meg. Intonálása még hasonló a régebbi szerelmekhez, de Julia profilja már egyre karakterisztikusabb kontúrokban kél ki, a költő szívében egyre mélyebb húrok zendülnek meg. És a szerelmi dallam kíséretével megszólal az egész nagy zenekar: megszólalnak az összes nagy dolgok, amelyekkel az ember az életben találkozik. Élet, halál, természet, a világhoz való viszony, s minden, ami igazán *életkérdés*, asszociálódik a Júliához írt szerelmi dalokban a szerelem eszményéhez. Az élet ettől a pillanattól fogva merül fel egész komplikáltságában és gazdagságában a költő tudatában; szeme elől kezdenek lefoszlani a gyermekes illúziók rózsafelhői s a nő és a nőhöz való férfi-viszony képe kibontakozik sejtelve előtt.

És ekkor vége az öntudatlanul élvező, üde fiataliságnak. Megjelenik a költő előtt az eddig ismeretlen gond és az élet komolysága. Még úgy élvezti a házasság mézét, a fiatal apaságot, mint egy kedves idillt a forradalmi idők harci viharában, de

szíve, anélkül, hogy még tudná, miért, már néha megvonaglik, mint ahogy a nyár-utó melegében már néha megrezzen az őszi szél hűvös lehellete. Még csak pillanatokra s csak sejtelemszerűen, de már megérinti a költőt a kételkedés szelleme és ráveti árnyékát a meghasonlás. A *Szeptember végén* rejtelmes szépségében már ezt érezzük. A költő még nem szakított illúzióival, de már megsejtette a nőt. Rálépett a küszöbre, amely az ifjúkorból a férfikorba vezet.

Isten azonban úgy akarta, hogy mindenha a fiatalok költője maradjon. Nem engedte, hogy a küszöbön átlépjen.

ARANY JÁNOS.

E lap első oldalán* Arany Jánosnak egy érdekes arcképét találja az olvasó, a legjellemzőbbek egyikét összes képmásai közül. Az eredeti kép az Arany család egy csoportképe a hatvanas évekből, a nagyszalontai Arany-szobában van.

Arany e képen csakugyan az, ami egész életében volt: a tipikus nagyszalontai, tekintélyre jutott polgár. Az öltözete, a magatartása, ülésének egész módja, ahogy a lábait maga elé rakja, ahogy a botját és kalapját tartja, az arckifejezése, a fejartása, a bajuszviselete, az egész alak, úgy ahogy van, annyira magán viseli a gazdálkodó lakosságú alföldi város jellemét, hogy ha nem ismernők a költő valamennyiünknek oly kedves arcvonásait, ráismernénk: ez nem lehet más, mint valamelyik magyar alföldi város módos, tisztességtudó és magára tartó polgára. Eendkívül erőteljes gyökeresség érzik az egész alakon, a tradicionális magyar kisvárosi levegő, szinte látni mögötte a tágas telken épült földszintes házat, amelynek kapuján pompás néhány pár ökör jár ki-be, odább a búza-termő földeket s mindazt, ami ezzel velejár. És

* Ez a cikk a «Vasárnapi Újság»-ban jelent meg, az 1917-iki Arany-centennárium alkalmából.

érezzük azt a tradicionális, népies magyar észjárás, azokat a gyökeres, nem bő, de erős gondolatokat a világról, a világ dolgairól s az embernek ezek között való helyzetéről, a magyarság sorsáról, az egyes polgár szerepéről a nemzet életének egészében.

A gondolatait ép úgy Nagyszalontáról hozta magával, mint külső megjelenését és beszédének alföldi zamatát. Nincs olyan eszméje, amely ne volna az egész korabeli magyarságé. Amit az életnek és a világnak bármely fontos kérdéséről mondott Arany, ugyanazt gondolta és tartotta érvényesnek az ő korának minden komolyabb magyarja. Higgadt, komoly, lelkességében is józan hazafiság, amelynek lényege a közügy iránti kötelességeknek erős érzése, a tradícióknak; a múltból a jelenre átszármazott örökségnek megbecsülése, a műveltség fontosságáról s a magyar ember kulturái hivatásáról való meggyőződöttség, minden bigotériától, filozófiai skrupulustól mentes kálvinista vallásosság, amely elfogadja, mint egyszerű, magától értetődő tény a vallás alapjait, de nem merül beléjük a misztikus elmélyedésével s nem is ingadozik körülöttük a szkeptikus okoskodásával, meghagyja a vallásnak apái által megszabott helyét és szerepét az ember életében; erkölcs dolgában önmagára kényes tisztaság, a puritánizmus ridegsége nélkül, az emberek megítélésében nyugodt, méltányos liberalitás, a velük való érintkezésben tisztességtudás és önérzetes szerénység, a hagyományos társadalmi különbségek tiszteletben tartása, mérséklet a jóban, béketűrő megadás a rosszban, az élet igazságtalanságaiban való megnyugvás, amely nem ismeri a lázadást; a szen-

vedély és a morál összeütközéseiben a morál győzelmes voltának elvül elfogadása, az ideális javak felsőbbségéről való meggyőződöttség mellett az anyagi javaknak is megbecsülése — ezek az alap-gondolatok, amelyeken Arany János lelki világa és élete fölépült. Csupa általános érvényű eszme, amely közös minden a társadalomban jól elhelyezkedett polgár eszmevilágával. Semmi forradalmi, semmi felforgató tendencia, semmi szenvedélyes eszenkedés az új, a változás után, csupa józan, megnyugvó életbölcesség. Arany János nem volt filozófiai szellem, nem értékelte újra meg újra elméjében a világ értékeit, nem vívódott az emberiség sorsának, az élet igazságtalanságainak nagy problémáival — teljes egészében s fentartás nélkül. elfogadta azt a világrendet, amely a reformáció eszméiből s a francia forradalom két nemzedék tapasztalatain átszűrte vívmányaiból alakult ki a múlt század középi magyarság tudatában. Bizonyos, hogy élete bármely szakában, ha összekeverült az egyszerű magyar emberek bármely társaságával, teljesen osztozott minden a dolgok lényegét illető nézetükben, amint hogy azonos volt velük az élet minden javának értékelésében is.

Mint minden korabeli vidéki magyar ember, ő is a szerény, egyszerű anyagi igényeit kielégítő földbirtokban és az ezzel velejáró életmódban látta a képzelhető életek legjobbját. Egész életén át azért dolgozott, küzdött, kuporgatott, hogy ezt elérhesse. Bizonyára már a szalontai nótárius kancelláriájában is, majd a nagykőrösi tanári katedrán, szerkesztői asztalnál, az akadémiai főtitkári irodájában oda vágyott a képzelete az egyszerű kunyhóba, ott keleten, amelyben elérheti azt a függet-

len nyugalmat, melyben a dal megfoghat. Nyilván még gyermekkorában, a jómódú szalont ai polgárok életének láttára fogant meg a küzködő, szegény, de származása emlékeit híven őrző hajdúcsalád fiában a vágy: hogy valaha ő is ezeknek az életét élhesse, mert ez volt a gyermek képzelete előtt ismeretes életcélok legkivánatosabbika. B ehhez ragaszkodott mindhalálig azzal a makacs hűséggel, amellyel minden ideálját őrizte, azzal a képzelt élethelyzetekbe magát mélyen beleérező, azokat fantáziájával teljesen önmagába felszívó évődéssel, amely költői ábrázolásmódjának is leg-erősebb pszichológiai alapja. Mennyire jellemző rá-nézve, konzervatív természetére az a sírig tartó sóvárgás, amellyel elhagyott szülőföldjére, őseinek, egész családjának foglalkozására visszavágyott! Soha nem tudott elszakadni a rögtől, amelyre rá-született, lelkileg mindvégig rajta élt, mindenün-nen visszakíváncozott oda, ahonnan elsodorta a sors. S mennyire jellemző ez az egész magyarságra, mennyire benne van ebben az ezer esztendei falusi gazdálkodó életnek vérré vált megszokása, amely nem is tud elképzelni más életformában való boldogságot s atavisztikusan egyedül lehetséges és kielégítő életmódnak érzi a földből élő ember élet-módját. S mennyire tipikus ez az Arany korabeli magyarságra! Akkor kezdődött meg a magyar életnek hirtelen nagy átfordulása, a régi Magyarország életéből az újba való átalakulás, amely a gazdálkodó magyarok ivadékainak egész tömegét kényszerítette új élet kezdésére, falusi és kisvárosi magyar urak, polgárok fiaiból lateiner-életet élő hivatalnokokat, jobbágy parasztok ivadékaiból proletárokat csinált, az ezer éven át falun élt ma-

gyarság nagy részét városi életre szorította. Ezer meg ezer magyar ember vágyakozott akkor vissza legkedvesebb álmaiban az elhagyott ősi rögre úgy, mint Arany János s ezren és ezren éltek a városokban az elhagyott falu felé fordult lélekkel, melynek képét mint valami drága szent ereklyét hozták magukkal új életükbe. Mennyi titkolt vagy tudatossá nem is vált szenvedés, mennyi lelki komplikáció támadt ebből! Ezek mind, mint Arany János, a szívük vérével fizettek az életnek számukra megnyílt új lehetőségeiért és sóvárgó szívük vérevel ragasztották meg azokat az alapfalakat, amelyeken a mai új nemzedék Magyarországára felépült. Az egész akkori magyar intelligenciának a lelkiállapotát szimbolizálja Arany János lelkiállapota, amelyből lírájának legszebb gyöngyei fakadtak s amely egyik legfontosabb elemét adja meg annak az epikai művének, amelyet ő maga is, az irodalmi köztudat is géniusza reprezentáló alkotásának minősített: a Toldi-trilógiának.

Toldi is a falusi magyar, akit sorsa belevet az udvari életbe, a városi kultúrába s az ezzel járó csiszoltabb, közvetettebb és mindenképpen komplikáltabb életformákba, amelyekbe parlagiasabb, közvetlenebb és egyszerűbb természete sehogysem tud beleilleszkedni, rosszul érzi magát bennük, mint valami tökéletlenül rászabott ruhában, folytonos összeütközésbe kerül velük, megbontják lelki élete harmonikus egységét s meghasonlásba kergetik önmagával. Minden baj, ami éri, minden komplikáció, amelybe keveredik, innen ered. Tragikumának döntő motívumát is ez idézi elo: a parlagi vitézt a női nemmel való, formákhoz kötött érintkezéstől való irtózása viszi rá, hogy el-

játssza Rozgonyi Piroska kezét s mert a lovagi szokások, az udvari lovagi morál nem vált még eléggé vérvé, azért megy bele a szép leányért folyó tornában olyan cselbe, amely e lovagi morál szerint jóvátehetetlenül megbecsteleníti. Jobban kiszélesített távlatból nézve, a magyarságnak ezeréves tragikumára nyilatkozik meg ebben, az ázsiai földművelő és fegyverforgató fajtának kényszere-dett, folytonos összeütközésekkel járó, teljes tökéletesen végbemenni nem tudó hozzátörődése az európai kultúra életformáihoz, amelyeket lelkétől idegeneknek érez, amelyek ellenkeznek minden atavisztikus hagyományával, idegrendszerének, temperamentumának alkatával s mégis az elkerülhetetlen kényszer és a józan belátás könyörtelen szükségszerűségével kell hozzájuk idomulnia. A magyar lelkiállapotnak ez a specifikus komplikációja Arany korában aktuálisabb lett, mint valaha, jóformán az egész magyar intelligencia érezte az ebből fakadó tragikus meghasonlást. Ezért is merte fel ez a magyar intelligencia ösztönszerűleg Toldiban a maga reprezentáló alakját s Aranyban a maga reprezentáló költőjét. S mivel a magyarságnak az ősi állapotból a mai idők által követelt-höz való hozzáalakulása, a földművelő magyarok ivadékainak a földtől való elszakadása s a városi intelligens pályákon s a modern közgazdasági életben való elhelyezkedése ma is folyik, Arany és Toldija még ma is kifejezik a magyarság egy tetemes részének lelkiállapotát.

Azok a mértékek és értékfogalmak, amelyeket Arany az alföldi tradicionális levegőből hozott magával, szabták meg, ép úgy, mint élet-ideálját, ember-ideálját is. Ez is Toldiban testesül meg leg-

teljesebben s egyúttal az ősi magyar tradíciónak leginkább megfelelően. Toldi a magyar férfi ideálja, ahogy azt a nép embere elképzeli, akinek életmódjából s munkája természetéből folyóan főfontoságú a nagy testi erő, amely harcban a személyi bátorság csodáit műveli, a béke idején virtuosus cselekedetekben, szilaj duhajkodásokban éli ki a maga energia-főlöslegét. A harcos Toldi a magyar lovaskatona ezer esztendő ideálképe, amely mint az emberi nagyság egyedül felfogható példája él a nép fiának másféle kultúrideálok számára megközelíthetetlen képzetében. Bizonyosan ott volt a szalontai kis fiú képzetében is, aki bámulva, minden kiválóság elismerésére fogékony lélekkel nézte valamikor a parasztlegények virtuskodásait, duhajkodását, hatalmas erőpróbáit s az akkor magába szívott képet alakította meg aztán, mint férfi, képzetének legkedvesebb alkotásában. S Toldival szemben a másik ideál, Lajos király, a kultúrán nevelt, de az ősi magyar típust megértő, higgadt, jóindulatú, széles áttekintésű uralkodó, akibe a költő belevegyítette Mátyás király mondanakörének néhány elemét is, — a magasabb kultúra színvonalára emelkedett magyar úr képe, amelyen azonban van néhány vonás, amely az előkelő, tekintélyes magyar parasztgazdára emlékeztet. Mintha Lajos király arcába Deák Ferenc néhány arcvonását vegyítette volna, nyilván öntudatlanul, a költő, Deák Ferencet, akiben ő is, mint kora magyarjainak jó része, a gyökeresen magyar politikai ész s a bölcs hazafiság megtestesülését látta. Ez a két alak, Toldi és Lajos király a magyar ember történelmi temperamentumának két különböző ellentétes típusát jelenti, amelynek egymás-

sal való tusakodása végigvonul egész történelmünkön s jellemzőn meghatározza annak minden fontosabb fordulatát.

Ezeken a tradicionális, az egész nemzetben egyetemes érvényű momentumokon felül, amelyekkel Arany, a költő a magyar gondolat legtipikusabb kifejezője lett, ott van benne az egyéni, ami költővé tette. A rendkívüli érzékenység, amelyet a fizikum gyöngesége is táplál és fejleszt, az ő költői természetének pszichológiai alapja. Ez békíti meg cselekvő energiáját, hogy aztán befogadó képessége, az élet benyomásainak lelki átélésére való képesség annál jobban fokozódjék benne, ez szakítja el élete természetes gyökereitől azzal, hogy képtelenné teszi ősei gazdálkodó életmódjának folytatására, rákényszeríti, hogy átlépjen a földművelők osztályából a tanult emberekébe. Ez viszi rá már a gyermeket arra, hogy a benne fejlődő élet-energiákat aktivitásra való képesség híján, magába vonuló ábrándozásban, elmélkedésben, töprengő évődésben égesse el s ettől telik meg lelke a látott és átélt élet-képek oly tömegével, amely aztán az idők beteljesedésekor szinte magától ömlik művészi formába. Érzékenységéből ered sóvárgása, amely egész költészetének jellemző vonása, amely lelkét soha sem engedi megmaradni ott, abban a helyzetben, ahová sorsa vetette, mindig másfelé vonzza, a jelenből a múltba, az idegenből a szülőföldre, a realitások világából az ideálókéba. Örökös nyugtalanság gyötri s ez a nyugtalanság adja líráját. Érzékenységéből fakadó szermermetes félnksége és zárkózott tartózkodása teszi epikai költővé: ez nem engedi, hogy szívének titkait közvetlenül, az önmagát fentartás nélkül,

leplezetlenül közlő lírikus módján nyilvánítsa ki. Ő csak közvetetten tudja kinyilvánítani magát, alakokban, melyeket képzelete alkotott, történetekben, melyeket e célra alakított. Férfikora lírájában alig találunk egészen egyéni lírai hangot, csupa egyetemes érzéseket szólaltat meg, közdolgokat, életfilozófiai reflexiókat. A tiszta líra csak öregkorában tűnik fel költészetében, amikor a korral lehanyatlott ellenálló erő nem állja már útját érzései közvetlen kinyilatkoztatásának. Az öregkor mindig közlékenyebb, nem bírja már annyira elleplezni magát s Arany korán öregedett meg. De mennyire jellemzi szemérmetes tartózkodását az, hogy öregkora e lírai sóhajait váltig rejtegette kapcsos könyvében s legnagyobb részük csak halála után került nyilvánosságra! Félt, mint valami indiszkrétciótól, hogy az embereknek bepillantást engedjen a maga lelkébe. S ma ezek a lírai megnyilatkozások hozzák őt legközelebb olvasói szívéhez, mert ezek tárják fel legtisztábban szenvedő lelkét, ezeken érzik legközvetlenebbül az érzés mélysége. S ezekben már a mai élet lírája szólal meg, mert az öreg Arany már nem emlékeiből merített, hanem lelki életének akkori hullámzásait foglalta dalokba. Ez pedig már a fővárosban, a kultur-életben élő ember lelki hullámzása. Épen ez ad Arany öregkori költészetének igen nagy jelentőséget. A költő, aki férfikorában a régi magyar élet, a régi magyar ember lelki állapotát konzerválta számunkra, öregkorában elsőül szólaltatta meg az újonnan fejlődött, gyökeresen átalakult, új magyar élet líráját.

KONZERVATÍV KRITIKA, FEJLŐDŐ IRODALOM.

Kazinczy Ferencet vármegyei határozattal akarták eltiltani nyelvi és irodalmi reformjának folytatásától és az egész ország gúnykacajának céltáblájává tették a Mondolattal. Az öreg Kazinczy gyanúval és rosszalással nézte az Aurora-kör új ízlésirányát, amely az ő kezéből vette át az irodalmi fáklyáját. Az Aurora-kör hagyományainak végrendeleti végrehajtója, Toldy Ferenc a megértés kellő mértéke nélkül próbálta Petőfit és Aranyt visszaszorítani arról az első polcról, amelyre Gyulai azóta közvéleménnyé vált ítélete szerint joguk volt a magyar irodalom hierarchiájában. Gyulai aztán kritikailag mereven visszautasított mindent, ami az Arany utáni nemzedékek terméséből nem alkalmazkodott orthodox módon ahhoz a költői ideálhoz, amelyet Arany János alakjából és költői gyakorlatából konstruált magának. így volt az mindig és így is lesz mindig az irodalmi világban: minden generáció igyekszik orthodox kánonná sűríteni azt, amit egykor mint reformot, a megelőző orthodoxia leküzdésével adott a világnak és a maga vívmányainak örök érvényre magasztalásával védekezik az ellen, hogy őt is ugyanaz a sors érje, amit előzőinek ő maga készített. Az apák és fiúk harca, a konzervatívva merevedett egykori

reform ellenállása az új reform kísérleteivel szemben a legérdekesebb látvány, amely az irodalmak történeti szemlélete elé ütközik. Hasznos és gyümölcsöző e harc, ha az eszmék hadszínterén zajlik: ennek során szokta a védekező új irány öntudatossá tenni nemcsak önmagában, hanem a nagy közönségben is a maga vívmányait, az új irány is ebben a harcban jut a maga teljes öntudatára, ebben ismeri fel a saját lehetőségeit, a múlttal való kapcsolatának és ellentétének természetét, sőt a harc lendülete kifejleszti olyan képességeit is, amelyek e nélkül talán elcsökevényedtek volna. A konzervatizmus kritikai munkájára egyaránt szüksége van a konzervatizmusnak magának és a fejlődő újságnak, azt lehet mondani, hogy ez a kritika tartja az irodalmi élet hullámzásában a folytonosságot.

Az utolsó negyedszázad alatt ez a konzervatív kritika úgyszólván hallgatott a magyar irodalomban. Hangja volt és hallatta is, de nem volt mit mondania. Az Arany nyomán fellépő új irodalmi ízléseket és alkotásmódokat meg-megróttá egy-egy irodalmi ünnepen elmondott beszédben, bizonyos jelenségeik és munkásaik egy-egy csoportja ellen — majd minden esetben legkevésbé hivatott elméinek fegyverbe állításával — heves, de annál kevésbé tartalmas csatározásokat kezdett, majd mikor az új irodalom már nagyon is elrugaszkodott az egyedül üdvözítő orthodoxiától, a nagy anathémával sújtott le rá és működésbe hozta az egész hatalmi szervezetet, amelyet kezében tartott, egyszerűen kitagadta a lét jogából azt, ami neki — nem par excellence irodalmi okokból — kényelmetlen, ellenszenves vagy érdekei-ellenes

volt. Csak egyet nem tett; tehetséggel tehetséget, alkotással alkotást, érveléssel érvelést nem állított szembe. A konzervatív kritika csaknem teljes mértékét fájalta az új irodalom minden komoly embere. A Nyugat sokszor reklamálta a kritikát (persze a komoly kritikát és nem az üres jelszavakkal, személyes invektívákkal és kicsinyes boszantásokkal való handabandázást, amiből volt elég), de mindig hasztalanul; felajánlotta saját hasábjait is a számára, nem «humorból és tüntetés képen», hanem abból a természetes és az írói lelkiismeretből fakadt vágyból, hogy végre megláthassa a saját törekvéseinek reakcióját a más ízlésűek és gondolkodás-módozatok részéről s ezzel ellenőrizze magát.

A konzervatív kritikának ezt a passzivitását erőteljesen megrója egy ugyancsak konzervatív kritikus, *Horváth János Aranytól Adyig* című kis füzetében. Teljesen igazat adunk neki: az irodalmi konzervatizmus kötelességet mulasztott és ezt a mulasztását számon kell kérni. Nemcsak abban mulasztott, hogy az újabb irányokkal szemben nem gyakorolta a kritika kötelességét, hanem abban is, hogy a maga irodalmi ideáljait sem propagálta olyan tehetséggel és kitartással, amely ez ideálokat és képviselőiket elevenné tudta volna tenni az emberek köztudatában. Mulasztása pedig annál nagyobb, mert céljaira rendelkezésre állott minden eszköz, az övé volt az iskola, az állam egész apparátusa, minden hivatalos és félhivatalos irodalmi fórum, minden állami és csaknem minden társadalmi dotáció, minden társadalmi tekintély és szívesen rendelkezésére bocsátotta magát a sajtó is.

Ha mindezek ellenére a konzervatizmus — egyik meggyőződött és kiváló tehetségű emberének megállapítása szerint is — nem ért el eredményt, ennek kell valami mélyebb okának is lenni. Ezt az okot pedig én nem tudom másban látni, mint hogy az irodalmi konzervatizmus a nyolcvanas évektől fogva egyre jobban elpolitikásodott. Az uralkodó politika a rendelkezésére bocsátotta hatalmi eszközeit, de ezzel egyúttal szolgálatába is fogadta, eltöltötte a saját szellemével, a saját céljainak propagandaeszközzé és a saját politikai módszereinek az irodalomra való alkalmazójává tette. Jaj annak az irodalomnak avagy irodalmi iskolának, amely a politika fenhatósága alá kerül, mert a politikusoknak soha sincsen érzékük a művészi élet és alkotás autonómiája iránt, az irodalomban, sőt a többi művészetekben és a tudományban is csak a nekik készsége propaganda-szervet keresik. Megfertőzik az irodalom agyvelejét és kiszárítják a szívét. Rátanítják az írókat arra, hogy ellenségét lássa a más világnézetű íróban, hogy ne azt nézze, milyen művészi szellem és milyen humanitás dolgozik benne, hanem azt, hogy politikai állásfoglalása ellentétes az övével, — ezzel pedig lehetetlenné teszik az irodalmi eszmék anyagcseréjét, szklerotikusá teszik az irodalom vérkeringését. Rátanítják arra, hogy legyen türelmetlen a másízlésével szemben, használja fel ellene a hatalmi üldözés mindenféle módszereit. Viszont pedig elnézésre tanítja a saját pártállásához szítóknak fogatkozásai iránt: míg a másik párton ridegen elutasítja a legkétségtelenebb érdeket, a magáén keblére öleli az érdemtelenet. Végül meghonosítja az irodalomban azt a bizantinus

szellemet, amely az író a hatalomhoz simulással elért társadalmi állás és nem a tehetség és érdem szerinti fajsúly arányában juttatja elismeréshez.

Ez a sors érte a magyar irodalmi konzervatizmust. Horváth János fejtegetéseiben csak a bajt, a konzervatizmus terméketlenségét állapítja meg, okairól nem szól, — az elpolitikásodásnak döntő szerepét benne talán nem is értékeli kellően, mert további fejtegetései során maga is erős hajlomot mutat az irodalmi dolgoknak politikai szempontból való mérlegelésére.

Horváth János jó részben a konzervatív kritikai szellem e ki vészesében látja az okát annak, ami fűzetkéjének egyik alaptétele: hogy a közönség «a maga klasszikus nemzeti irodalmát egy-kettőre faképnél hagyta s az irodalmak történetében példátlan hirtelenséggel szegődött az újhoz, vagy ha nem pártolt is el végképen amattól, ellenállástalan hozzáhódolt ehhez is». Amennyiben ez arra vonatkozik, hogy a magyar közönségnek nem ment bele elég szervesen a vérébe, nem vált a közműveltség szerves alkotórészévé az Arany és Petőfi által kifejlesztett költői szemlélet és alkotó mód minden eredménye, abban lehet bizonyos mértékig igaza, de csak addig, amíg ez a nagyközönség tömegeinek rendkívül felületes és hiányos irodalmi műveltségét jelenti. Valóban, a magyar középosztály tömegeinek az irodalmi műveltsége rendkívül csekély, irodalmi igénye példátlanul szerény és kritikai differenciáló képessége majdnem semmi. De ép oly alantas színvonalú ugyanezen közönség politikai műveltsége, szociális műveltsége, filozófiai műveltsége, természettudományi műveltsége, — szóval az egész közműveltség, — ami bizony le-

sújtó kritikát mond azokról a műveltség-terjesztő szervekről, amelyeket az állam fentartott. S ha az irodalmi műveltség hiányából a közönség nem tudott lépést tartani az irodalom fejlődésével, ha a közönség még nem tette magáévá a régit, mire az új bekövetkezett, annak bajosan az irodalom az oka. Az irodalomnak természetéhez tartozik a fejlődés, a generációról generációra való átalakulás, a maga céljainak és feladatainak minduntalan újra-fogalmazása. Ahogy Arany előtt is minden nemzedék mást fejezett ki és másképen, mint az előbbi és ahogy Arany maga is más esztetikai és világnézeti princípiumok szerint fejezte ki a maga alkotó szellemét, mint közvetlen elődei, ép úgy természetes volt, hogy akik Arany után jöttek, azok is, ha volt bennük tehetség és lelkiismeret, a maguk képére formálták át a magyarság irodalmi szellemét.

Horváth János vázlatos fejtegetése néha azt a benyomást teszi, mintha ő azt tartotta volna szükségesnek, hogy Arany után a magyar irodalom álljon meg néhány évtizedre, ne menjen tovább addig, amíg az Arany korszakos eredményei közkinccsé nem válnak. Hivatkozik a nyugat példájára, amely szerinte «lassan járt: tovább ért. Ott a fejlődő műveltség minden nagy lépését egy-egy mindeneket átídomító megüledés követi, ott felélik, megemészlik, amit kiküzdöttek.» De mikép teszik ezt? A közműveltség segítségével, amely bensőleg érdeklődik az irodalom iránt, vele érez, nem hagyja elporosodni érintetlen könyvespolcokon és lélektelen tankönyvek paragrafusaiban „az irodalmi múlt emlékeit, hanem újra meg újra foglalkozik velük, mind újabb és újabb értékeket fedez fel

bennük, tényleg magába veszi őket és nem éri be a konvencionális hazafias hódolattal. Ott van irodalomtörténeti kritika, amely nem csupán egyoldalú politikai szempontból értékeli a maga régi nagy íróit, hanem folyton újra és újra elemzi Őket minden generáció minden szívénfekvő szempontjából. Emellett pedig az irodalmi alkotás folyik Árvább, nem késlekedve semmiféle «megülepedés» kedvéért, nemzedékről nemzedékre, irányról irányra, ízlésről ízlésre, anélkül, hogy a régít érvénytelenítené az új és a régi agyon akarná nyomni az újat. A francia embernek nem beszélnek irodalomtudósai olyan együgyűségeket, hogy nem élvezheti Racinet az, aki Hugo Viktort élvezi, — amit Horváth János is hallhatott nem egyszer magyar irodalomtudósok szájából — hanem megtanítják élvezni Racinet és Hugo Viktort és Balzacot és Flaubert-t és Verlainet és Zolát és Anatole Franceot: az egész francia irodalmat. És ha észrevennék, hogy a közönség elmarad, hogy még nem élte fel a régít, amikor már itt az új, akkor nem az irodalomnak mondják, hogy állj meg, hanem a közönségnek, hogy siess a réginek a feldolgozásával, mert lekésel az újról. A francia irodalomnak legnagyobb ereje épen a kimeríthetetlen regenerálódó képesség egyfelől, a folytonos fáradhatatlan és az étellel mindig együttthaladó kritikai tevékenység másfelől. Az utóbbi tartja fenn az értékes tradíció folyamatosságát, ez tartja életben a múlt értékeit és ez készíti elő a lelkeket értékelésére és befogadására mindannak, ami az újban valóban érték. De viszont nem követeli soha az irodalomtól, hogy álljon meg, amíg a közönség utóléri, nem csavar kötelet Racine tragédiáiból Hugo Viktor

nyakába és mindenekfelett nem zár ki a francia szellem közösségéből senkit, mert nem az uralmon levő politikai párt vagy osztály irányában vitorlázik. A francia akadémiának ép úgy lehetett tagja a konzervatív-nacionalista Barrés, mint a szociáldemokrata France és ezt mindenki természetesnek találja, mert művésze a francia gondolatnak és szónak mind a kettő.

Nem, a nyugat nem azért ér tovább, mert lassan jár. A nyugat igenis sietett, de együtt sietett a közönség az irodalommal, mert ott van, ami nálunk nincs, organikusan fejlett, tradíciót érző, de abban meg nem merevedő irodalmi közszellem. Ez pedig azért lehet, mert ott van, ami nálunk szintén nincs, organikusan fejlett, minden nézeteltérésen túl a maga egységét érző társadalom.

Nálunk ez nincs, legalább abban a rétegben, amelyben az irodalom élete mindig és mindenütt lefolyik: a művelt középosztályban nincs. A szerencsésebb fejlődésű nyugati nemzetek középosztálya már évszázadok előtt kész volt, homogén, a nemzetből természetes fejlődés során kialakult és kora műveltségi színvonalán álló. A mi középosztályunk most van kialakulóban, a forrongás konvulzív vonaglásai között, atomjaira bomoltan, önmagáról és összetartozásáról még nem bírva tiszta öntudattal. És nem is magából a magyarságból sarjadt ki, csak egyik részét teszik a régi magyar középosztály ivadékai, másik része az utóbbi fél-század alatt a magyarsághoz csatlakozott idegen népfajok, germánok, szlávok és zsidók fiaiból alakult ki, akik a dolgok természeténél fogva hozzáidomulhattak a magyarsághoz mindabban, ami akaratuktól és tudatosságuktól függött, de

még nem volt idejük teljesen hozzáalakulni ahhoz, ami akaratuktól független: az idegrendszerükben, az ösztönükben, lényük tudattalan elemeiben. Az összeolvadás folyamata ma még nem ment végbe teljesen, még folyik és akárhogy esik ez akárkinek, akármit próbálnak tenni akárkik, ennek az összeolvadásnak csak egy vegyület lehet az eredménye, amely mindegyik alkatelem bizonyos sajátságait magán fogja viselni. Bizonyára az egyiknek, a magyarságnak a sajátságai lesznek a predominánsak benne, de tisztán és változatlanul nem lesz meg benne egyik alkatelem sem. Akárhogy keverem az ólmot, a vasat, az ezüstöt és az aranyat, sohasem lesz belőle tiszta arany. Annak az asszimilációs folyamatnak, amely a magyar nemzetben a múlt század közepén megkezdődött, ma is tart még és jó néhány évtizeden át fog még tartani, következményei vannak: a magyarságnak, amely ezt a folyamatot állami és társadalmi hatalma minden eszközével előmozdította vagy egy egész századon át — és jól tette, nem is tehetett mást, mert a gazdasági és társadalmi törvények erejénél fogva akarata ellenére is végbement volna, — a magyarságnak viselnie kell azt a következményt, hogy ezalatt ő maga is bizonyos módosuláson megy át. Ez ellen lehet berzenkedni, lehet kurzusokkal kísérletezni, lehet — és bizonyára sikerrel — arra igyekezni, hogy ez a módosulás mennél kisebb mértékű legyen és mennél kevésbé érintse a magvat, a nemzet történelmi karakterét, — de történelmi téiryeket mégse lehet kitörölni egy nemzet életéből.

Ilyen nagy változásnak, amely egy társadalom kémiai összetételében végbemegy, természetsze-

rúleg meg kell, hogy legyenek a maga következményei az irodalomra nézve. Nem véletlen, hogy éppen azokban az évtizedekben, amikor ez az átalakulás első, legvirulensebb periódusát élte, a magyar irodalmi szellem erős lecsappanása, az irodalmalkotó tehetség erős elernyedése következett, hogy Arany János után jobbára a középszerűségek kora jött. Ez nemcsak az irodalomban volt így, hanem a szellemi élet körülbelül minden ágában. Az alakulása kezdetén levő új társadalomban nem volt sem elegendő kohézió, sem elegendő belső feszültség, hogy igazi nagy tehetségeket vessen ki magából. Az sem véletlen, hogy a nyolcvanas és kilencvenes évek irodalmának vezető emberei túlnyomórészt a megmagyarosodott, idegen faji eredetű családok fiaiból kerültek ki, — ezek az elemek ebben az időben kezdtek először erőteljes részt venni a magyarság munkájában. De viszont éppen ő bennük mutatkozott meg ezeknek az elemeknek a friss magyarsága: az ő irodalmuk volt az, amelyre Arany János a «kozmpolita költészet» bélyegét sütötte. Magukkal hozták az irodalomba eredetük bizonyos sajátosságait, a más idegrendszert, más ösztönöket, — más fiziológiai tradíciójukat s ezért érezte őket a csodálatosan érzékeny magyarságú Arany kozmpolitáknak.

Hozzá kell még vennünk azt is, hogy az alakulásnak éppen ebben a stádiumában ez a forrongó magyar középosztály nagyobb mértékben volt kitéve a nyugatról jött eszme- és ízlés-áramlatoknak mint valaha. Hozzá kell venni azt is, hogy ez alatt az idő alatt a kifejlődött iparral kapcsolatban egészen új, eladdig nálunk ismeretlen társadalmi osztályok alakultak ki, — köztük elsősorban az ipari

munkásság — és csakhamar fölvetődött a szociális probléma, amelyre a magyar lelkek még nem voltak elkészülve, amely azonban egyelőre szerényen és halk hangon, de már a kilencvenes években érezte a maga hatását az irodalomban is. A magyar életmód is lényegesen megváltozott, a városokba szorult intelligencia észrevétlenül vágyakat, szokásokat, igényeket és világnézetet váltott, új életmódjának megfelelően, újjá alakult viszonya a nemzet másik döntő fontosságú rétegéhez, a falusi földműves néphez. Arany egy homogén, aránylag kevés számú és a múlt hagyományaiban gyökeröző társadalom lelkét fejezte ki költészetében, — az a heterogén elemekből félig-meddig összeolvadt, egyre nagyobb számú, a tradíciókkal jóval lazább viszonyban élő és másféle ideg-dispozíciójú új társadalom, amely az Ő idejében kezdett kialakulni és még az ő életében egyelőre próbálgatva és féltéken, de megszólalt az irodalomban is, természetesen nem hozhatott magával olyan irodalmat, amely közvetlen folytatása lett volna az Aranyénak. Amíg Arany társadalmának minden tagja lényegében ugyanazt a választ adta a politika, társadalmi élet, erkölcs és életfilozófia alapkérdéseire, az utána jött új társadalomban széles világnézeti ellentétek nyíltak s ezek előbb-utóbb megszólalást kerestek az irodalomban is, úgy hogy az előbbi kor irodalmának világnézeti egysége mindinkább differenciálódott, az irodalom mind nagyobb része már nem az egész nemzet egységes képét tükrözte, hanem azoknak a különböző csoportoknak a képét, amelyek a társadalomban egymás mellett és egymással szemben állottak. Az irodalomnak ez az elszakadása a régitől, az

Arany klasszikus hagyományától nem Adyval kezdődött, sőt Ady felléptekor már végre volt hajtva. Ady már készen találta, ha akarta volna, sem tudta volna visszacsinálni. A kezdete sokkal régibb. Paradoxonnak hangzik, de nem az: máimagában Aranyban megvannak a kezdetei, Arany öregkori lírájában, amely lényeges eltéréseket mutat klasszikus korabeli költészetétől s lényeges közeledést ahhoz, amit modernnek szoktak nevezni. A hanyatló fizikumú öregkor ez ősziés bájú lírája már kifinomultabb, komplikáltabb és erősebben reagáló, sokszorosán szubjektívebb, a városi *élet* benyomásaival telített, nyugtalanabb és a formákkal intimebb játékot űző lelki alkat megszólalása. A klasszikus korabeli Arany a magyar ember általános érzésvilágát énekelte és velejében közéleti költészetet adott, az öreg Arany a maga saját búját-bánatát, belső meghasonlásait, önmagát ironizáló zsörtölődéseit fejezte ki erősen egyéni lírában. Ezzel megindult a döntő változás: a nemzet egyetemének kifejezési formuláját kereső nemzeti költészet egyéni költészetté alakult át. Ezt sietette és fokozta az is, hogy ama kornak csaknem egészen a lírára és a prózai elbeszélésre szorítóköző költészetére az Aranyénál jóval nagyobb hatása volt a Petőfiének és Jókaiének: ez a hatás is az egyéni költészet irányához terelte az új irodalmat, amelynek aztán már csak azért sem volt hajlandósága a nagy, összefoglaló, egyetemes horizontok át karolására, mert a kisebb tehetségek kora volt, akikből hiányzott a nagy koncepciók képessége, akik tudtak többé-kevésbé szép verseket írni, de nem tudtak nagyszabású és nagy tömegek érzésvilágát összesűrítő poézist teremteni.

Ady ezt a helyzetet nem csinálta, amint sokszor szemére vetették, hanem készen találta. Hiszen a vád, hogy a magyar költészet elrugaszkodott az Arany-féle hagyománytól, az ő felléptekor már több mint negyedszázados volt s arra az álláspontra, amelytől a két előbbi nemzedék elszakadt, nem volt többé visszatérés. Bizonyos tekintetben azonban ő igenis próbált visszatérni az ősokhöz, a magyar irodalom nagy korának szelleméhez. Megpróbálta újra felépíteni a magyar költészet templomát, melyet az előttejárt nemzedék apró kápolnákra bontott, a csinos kis versek poézise helyett nagyszabású költői élet-művet alkotott, olyan lírát, amely nem pillanatok kis hangulatait dalolgatja, hanem tükrözi magában az egész világot, ezen belül az egész magyar világot. Ez a világ nem a mindenki világa talán, hanem az Adyé magáé, de aki figyelmes szemmel és fogékony szívvel benne jár, az megtalálja benne a maga világát is. Ady költészete egy a többiekénél sokszorosán fogékonyabb ösztönű, nyugtalanabb reagálóképességű és ezért felfokozott lelki életű korunkbeli magyar ember súrlódása a világ nagy dolgaival, étellel, halállal, hazával, társadalommal, bűnnel és erénnyel, hittel és hitetlenséggel, szerelemmel és pénzzel és mindenekfelett a rejtelmes, láthatatlan és mégis mindig érezhető végzettel. Más értelemben és más hangsúllyal, de rá lehet mondani Ady költészetére is, hogy nemzeti költészet: nemcsak egy magyar léleknek, hanem a magyar léleknek vívódása egy számára adott történelmi helyzet kényszerűségeivel.

Ezt ma még nem látják általában, de hiszem és tudom, hogy látni fogják előbb-utóbb. A közvet-

lenül Ady előtti nemzedék költészetére sok tekintetben ráillet t Beöthy Zsolt elmés meghatározása, hogy olyan, mintha meg nem írt külföldi versek fordítása volna, — Ady minden versén azt lehet érezni, hogy ezt így csak magyar ember írhatta, így csak magyar ember reagálhatott az életre.

Nem látja ezt Horváth János sem, mert ha látná, másképen kellene értékelnie Ady költészetének politikumát. Ő Ady hazafias vagy mondjuk hát politikai költészetében nem lát egyebet, mint pártpolitikát, melynek Ady belevetődött a forgatagába. Ez meglehetősen általános tévedés, Ady életpályájának és küldetésének végzetes félreértése, amelyet igyekeztek is általánossá tenni és az emberek tudatában meggyökereztetni mindazok, akiknek Ady egyénisége és vállalt szerepe kényelmetlen, érdekükbe vágó vagy más oknál fogva elenszenves volt.

Ady más tekintetben is, de különösen a magyarság sorsára, állapotára és az életben elfoglalt helyzetére vonatkozó gondolatai dolgában heretikus volt. A hazafias önámítás és önmagasztalás korában, amikor a magyarság túlnyomó része a nemzeti nagyság zenitjén, a kultúra legszebb csúcsein, a világ nagy nemzeteivel egy színvonalon érezte magát, amikor a teljes biztonság könnyelmű érzésével tekintett a jövőbe, — Ady egy sötét meredeket látott, amely felé az egész magyarság vakon rohan és amelyben el kell buknia. Kétségbeesetten igyekezett népét visszatartani a vesztébe rohanástól, rámutatott gyöngeségeire, kultúrájának elmaradottságára, a hatalmas nagy nemzetekhez képest kicsi voltára, társadalmi életének töredezettségére és kiépítetlenségére, társadalmi osztá-

lyainak egymással szembenálló értetlenségére, a romlásnak mindazon magvaira, amelyek a magyar földben el vannak hintve. Tudta, hogy hiába minden, nem hallgatnak rá, annál hangosabban kiáltozott és annál sötétebb képét vetítette a jövőnek az emberek szeme elé. Az önelégültség mámorában élő társadalomnak kellemetlen volt ez a kiáltás és akiknek politikai érdekeit és hatalmi biztonságát sértette, azok természetesen szították az ellenérzést és rásütötték Adyra a hazafiatlanság bélyegét. Pedig ő benne a magyarság eleven ösztöne sejtette meg előre a maga sorsát. A háború alatt Ady már a siralomházban ülő halálraítélt mély magábaszállásával, a változhatatlannal való filozofikus leszámolás komor hangulatában várta a rettentő véget és könnytelen, kínzó sírással siratta a harcban céltalanul pusztuló és katasztrófa elé vágató nemzetét. Lehet, hogy kedvesebb látvány volt azoké, akik az előlegezett diadal trombitáinak vidám harsogása mellett, könnyelműen ünnepelelték a saját nemzeti hiúságukat, de a magyar lelkiismeret megdöbbsent gyötrelmét Ady érezte és fejezte ki igazán. Az egész magyarságból csak ő látta tisztán, mi sors vár nemzetére. S amikor bekövetkezett a katasztrófa, talán nem pontosan az a katasztrófa, amelyet ő megérezett, de mégis a katasztrófa, — akkor természetes, hogy a költőt még jobban gyűlölik azok, akiket a katasztrófa előidézésében csak némi felelősség is terhel.

Akik pedig nem gyűlölik, mert mégis megsejtették költői nagyságát, azok mentegetik. Ady jó magyar ember volt, de kénytelenségből, hogy meg tudjon élni, eladta magát a zsidóknak. A keresztények nem akartak tudni róla, hát mit tehetett

volna egyebet? Így mentegetik Adyt a közönség előtt, nem is sejtve, hogy ez a mentegetés milyen rettentő vád a költő ellen és még kevésbé sejtve, hogy Ady költészetének milyen mélységes nemismerésén alapszik. Ady egész hazafias költészetéből nem látnak mást, mint azt a tényt, hogy ő a radikális párt tagja volt, barátságot tartott a szocialistákkal, ünnepi alkalmakra néhány verset írt. Ez a pártpolitikai tevékenység vajmi kevés teret foglalt el Ady pályájában, inkább csak formális jellegű volt, hiszen ő benne nem volt meg semmi a politikusból, sem a szervező hajlam, sem az agitáló-kedv, még kevésbé a készség egy párt-programm orthodoxiájához való alkalmazkodásra. Miután mégis szükségét érezte egy valamely csoporthoz való tartozásnak, nem csatlakozhatott másokhoz, mint akik az akkor uralmon levő politikával épen olyan tagadólag álltak szemben, mint ő. x\ki nemzetéért aggódó szívvel úgy érzi, hogy az uralmon levő hatalmi rendszer, mereven elutasítva magától minden óva-intést, katasztrófába hajtja a nemzetet, annak nincs más útja, mint azok sorába állni, akik ezt a hatalmi rendszert a leghevesebben ostromolják. Ady egyszerűen levonta hazafias megismerésének politikai konzekvenciáit. Lehet, hogy ezzel nem bizonyult jó politikusnak, hogy ezeket a konzekvenciákat másképp kellett volna levonni, — ezt én, politikailag meglehetősen érzéketlen lévén, nem tudom megítélni, de azt tudom, hogy költőnek nem az a mértéke, hogy milyen politikus.

Horváth János is, őszinte sajnálatomra, ugyanarról az alacsony színvonalról fogja fel Ady politikai küldetését, mint a kurzus-publicisták, csak a

fogalmazás komolyabb volta különbözteti meg tőlük. Ő is fentartja Adyval szemben a zsidózás most divatos vádját: egyfelől azt véli megállapíthatni, hogy a zsidóság sietett legelőször Ady segítségére, másfelől pedig azt, hogy Adynak «véreitől megtagadtatván, menekülnie kellett (a zsidókhoz), ha meg akart élni». Ebből mindössze annyi felel meg a valóságnak, hogy Ady első közönsége nagy részben zsidókból állott. Csakhogy ma minden magyar írónak, a legkonzervatívabbaknak is, nagy részben zsidókból áll a közönsége. Bármely könyvkereskedő megmondhatja Horváth Jánosnak, hogy még a kifejezetten antiszemita célzatú könyveket is nagyobb részben zsidók veszik és olvassák, egyszerűen annál az oknál fogva, mert a zsidók azok, akik nálunk legtöbbször olvasnak. Ennek nem a zsidóság valami különös lelki berendezése az oka, hanem az az egyszerű tény, hogy az irodalomnak mindenütt a világon a legkiadósabb fogyasztója a szabad életpályákon dolgozó művelt városi polgárság s ez a polgárság nálunk — mi tagadás benne — javarészből zsidókból áll. Ady azonban bizony nem «idomult» közönségéhez, úgy adta magát neki, amilyen volt, a maga küldetését teljesen átérző fölényel s inkább az olvasóknak kellett hozzá idomulniuk, ha vele akartak menni. Balgaság volna azonban azt hinni, hogy olyan önálló és minden befolyást ösztönszerűleg visszautasító szellem, mint Ady, az olvasói vagy pártfelei kedvéért viselt ilyen vagy olyan politikai színeket vagy éppen hogy más koncepciót hirdetett volna nemzete sorsáról, ha például a konzervatívok készségesen meghódoltak volna előtte. Neki nem párt, nem környezet, nem anyagi érdek diktálta állásfoglalását, hanem

a közviszonyokba belenyugodni nem tudó szenvedélyes magyar érzés.

Épp úgy nem hiszem, hogy bármikor is hozzáidomultunk a zsidókhoz mi többiek, akik nagy számmal, keresztények, a Nyugathoz csatlakoztunk. Én legalább, aki érett férfikoromban, harmincadik évemen túl, már kiforrott világnézettel kerültem, csaknem közvetlenül megindulása után, összekötetésbe a Nyugattal, sohasem vettem észre, hogy bármiféle nézetemet módosította vagy színezte volna ez az összekötetés. És nem vettem észre semmi ilyesfélét többi társaimon sem. Valamennyien írtuk azt, amit a lelkiismeretünk sugallt és írtuk úgy, ahogy a tehetségünk mértéke engedte, igyekeztünk becsületes és önmagunkhoz hű íróemberek módjára dolgozni. A Nyugat nem is kívánt tőlünk egyebet, szerkesztői cenzúrája soha nem terjeszkedett túl az irodalmi kvalités követelményén, tisztelte írói szabadságunkat, sőt viselte készséggel azt az ódiumot is, amely egyikünk-másikunk munkája révén, hol egy, hol más korból ráhárult. Mindenütt másutt, — ezt Horváth János is tapasztalhatta — követeltek több-kevesebb alkalmazkodást, mindenütt másutt akadályozta az író publicitáshoz jutását az, hogy nézete eltért valakinek, szerkesztőnek, kiadónak, folyóirat mögött álló csoportnak a nézetétől, — a Nyugat volt egyetlen szigete az irodalmi szabadságnak a magyar irodalomban, ahol békésen találkozott a legkülönbözőbb életfelfogású, stílusú és törekvésű emberek. Ez az értelme a Nyugat által elvül hangoztatott írói szabadságnak, amely Horváth János ironikus parenthézise dacára is csak itt volt meg egyedül. S tévesen tudja Horváth, hogy «a

különben is ernyedező kritikai ellenőrzésen kívül az írói szabadságot mi sem korlátozta.» Mi igenis nem egyszer éreztük ilyen korlátozások kísérleteit, valamennyien adtuk árát társadalmilag, politikailag és irodalmilag annak, hogy elég vakmerők voltunk a Nyugatba írni és szabadon, szívünk parancsa szerint írni. Egyik-másik esetben valóban az egzisztenciára menő üldözés volt ennek a vakmerőségnek a büntetése. A politikai és társadalmi bojkottot pedig többé-kevésbé most is érezzük. A gondolatban egyre szegényedő konzervatizmus bizony működésben tartja ellenünk most is hatalmi eszközeit: nem rajta múlik, hogy még élünk és írhatunk. Még Horváth János tudomása sem egyezhetik szorosán tapasztalatával, — s ez nem az egyetlen következetlenség rövid fejtegetésében, — mert amíg itt kétségbevonja az írói szabadság korlátainak létezését, addig valamivel előbb szemére veti az irodalmi konzervatizmusnak, hogy a Nyugatról elnevezett irodalmi mozgalomnak még konzervatív szellemű, de tárgyilagos megvilágítását sem tartotta a tudomány és a műbíráló komolyságával összeférhetőnek, ami nem jelenthet mást, mint hogy ilyen megvilágításnak sem adott teret a rendelkezésére álló orgánumban. Mi ez, ha nem irodalmi bojkott? Azt hitték, hogy légszivattyú burája alá lehet tenni az egész mozgalmat, kiszívni feje fölül a levegőt és megfullasztani az egészet. Ez egyszerűbb is, mint eszmével eszme, tehetséggel tehetség ellen küzdeni. Egyszerűbb, de nem lehet vele célt érni, mert szellemekben előbb-utóbb érvényüket veszítik a hatalmi eszközök. Nem is értek el vele egyebet, mint hogy irodalmunk — elég szerencsétlenségére —

kettészakadt, két egymással párhuzamosan haladó s érintkezésbe alig jutó csoportra. Az egyiké a hatalom, az irodalom révén elérhető minden dekorum és társadalmi kiváltság, a másiké a szabad íróember szabad levegője és az olvasóközönség színe-java, tömegre is nagyobb része. És nem csupán a zsidó közönség, mint ahogy Horváth János képzei, hanem tényleg a magyar olvasóközönség legműveltebb rétege, tekintet nélkül arra, hogy zsidókból áll-e vagy sem. Nem ismerem a Nyugat olvasóinak felekezeti statisztikáját, nem is csinálták meg soha, de társadalmi érintkezéseimből tudom, hogy a vidéken és Budapesten egyaránt olvassák a Nyugatot és íróinak könyveit a legtöbb olyan házban, ahol igazán érdeklődnek irodalom iránt.

Furcsának tartottam mindig, hogy nagyon sokan — köztük olyan jóeszű emberek is, mint Horváth — a Nyugatnak bizonyos zsidó ízét érzik. Mi adja meg egy folyóiratnak, vagy mondjuk, egy írói csoportnak a jellegét? Józan ésszel csak azt lehet mondani, hogy azok az írók, akik a folyóiratba írnak vagy a csoporthoz tartoznak. Horváth pedig maga — szerintem igazságtalanul, mert a Nyugat zsidó munkatársai közt is nem egy «valódi tehetség» van — azt állapítja meg, hogy «ez írócsoport valódi tehetségei nem zsidók». És honnan tudja Horváth azt, hogy ezek mind «aktiv értelemben, sőt tüntetőleg filoszemiták?» Tudtommal egyikünk sem foglalkozott irodalmilag a zsidósággal filoszemita szellemben. Igaz, hogy más szellemben sem és nem lehet tudni, nem követi-e el valaki a filoszemitaság főbűnét már csak azzal is, hogy nem gajdolja együtt a pogrom-sajtóval az anti-

szemita nótát? Filoszemitának lenni annyit tesz, mint elfogultnak lenni a zsidók javára. Én megvallom, nem tartom magamat filoszemitának azért, hogy a zsidóban is meg tudom becsülni a tehetséget, jellemet és erkölcsöt és az antiszemitizmust nem tartom menedéklevélnek, amely feljogosít minden förtelmes köz- és magánéleti bűn elkövetésére. Sajnálattal látom Horváth optikai csalódásának okát abban a judeocentrikus világfelfogásban, amely a mai időkben a keresztények között nagyon sok derék és okos embert is magával ragadott. Veszedelmesnek is tartom egész közéletünkre, mert az embereknek ad egy nagyon kényelmes és egyszerű, de az igazságnak teljes hijjával levő formulát, ezzel fölmenti őket a komolyabb gondolkodás kényszerétől és elburjánoztatja azt a gondolkodásbeli tunyaságot, amelyre a magyar társadalomnak úgyis nagy hajlama van s amelyet Széchenyitől kezdve a magyarság csaknem minden nagy szelleme váltig ostorozott.

Horváth János, bár fejtegetései sok részletében ellentmond önmagának, tárgyilagos igyekezete alól gyakran kiütközik elfogultsága, sok olyat mond kis tanulmányában, amiért érdemes fejtegetéseit figyelemmel olvasni. A konzervatív oldalról még ennyi tárgyilagossággal sem találkoztunk eddig egyetlen egyszer sem, még kevésbé a tények ennyi ismeretével. Amit füzetkéje végén tanulmányul levon, ahogy a konzervatív kritika feladatait az Ady nevében összefoglalt új irodalommal, a magyar klasszicizmussal szemben és a közönség nevelése dolgában kijelöli, az mind nagyon szép, helyes és okos dolog, egy a magyar irodalom és a magyar irodalmi műveltség helyzetét becsületes

szívvel átérző író-ember beszéde, amelyet húzódozás nélkül elfogadhat az is, aki nem érzi magát konzervatívnak olyan értelemben, mint ő. Vitázni talán fogunk vele, de ez becsületes, eszmét eszmével, ízlést ízléssel szembeállító vita lesz, amely az irodalomnak csak hasznot hajthat.

ADY ENDRE.

A *Vér és Arany* Ady Endrének az a könyve, amelyet a legtöbben olvastak és amelyről a költőt legáltalánosabban ismerik. Ebben a könyvben van először kialakulva a költő stílusa a maga teljességében; előző könyvében, az *Új versekben*, bár ennek is nem egy verse már a teljesen kifejelett Ady-stílust mutatja, még sok tekintetben keresi a maga igazi hangját, formailag bizonyos mértékig még függ azoktól a költői hatásoktól, amelyeket fiatal korában magába vett, egyéniségén még mutatkoznak idegen arcvonások. A *Vér és Arany* már egészen Ady, aki beolvasztott magába mindent, amit kívülről kapott. De a fiatal Ady, tele friss temperamentummal, harci lázzal, önmaga felfedezésének gyönyörével s ezért van a könyvnek mindenek felett szuggesztív hatása. Ez az Ady annyira új és erőteljes volt, hogy aki le tudta győzni magában az ösztönszerű ellenállást, amely a nagyon új és nagyon erős hatásokkal szemben fel szokott támadni az eredendően konzervatív emberi szellemben, egyszerre odaadta magát hatásának.

A baj azonban az, hogy igen sokan, talán a legtöbben aztán meg is állottak a *Vér és Arany-nál*, megrögzítették önmagukban azt a képet,

amelyet a költőről ebből az egy könyvéből kaptak és nem vették észre azokat a változásokat, melyeken a költő egyénisége, stílusa és egész költészete keresztülment. Ezért van, hogy Adyt kevésbé ismerik még azok is, akik ismerni vélik és bámulják; nem szólok azokról, akik konzervativizmusból, politikai ellenszenvből, vagy más külső okokból már kezdettől fogva elutasították maguktól a költőt és művét.

Adyt nem szabad egyes könyvei vagy éppen versei szerint mérni. Az ő líráját úgy kell nézni, mint egy küzdelmes életen át napról-napra kiépített egész, mint egy hatalmas modern eposziát, amelynek minden egyes részlete egy-egy epizódja az egységes műnek s amelynek tárgya egy rendkívül komplikált érzékenységgű, mindenre egyenlően reagáló és rendkívül intenzív életet élő emberi lénynek küzdelme környezetével, a magyar világgal, önmaga jó és rossz démonaival, az élet nagy dolgaival: szerelemmel, pénzzel, családi érzéssel, fajhoz való ragaszkodással és fájával való ellentétekkel, vallással, halállal és az emberi élet értelmének megfejthetetlen nagy kérdéseivel. Ebben a szünetet nem ismerő küzdelemben fejlődik ki a költő egyénisége az emberek szeme előtt, harci eszközei benne a költészet kifejezési módjai, az egyes versek pedig a küzdelemben szenvedett *egy-egy* bukásnak vagy elnyert diadalnak kísérő zenéje. Adynak minden egyes könyve egészében tekintve súlyosabb, mint a benne levő versek súlyának összege és egész költészetének súlya sokszorosan felülmúlja az egyes könyvek súlyának összegét. Egy széles kirajzolt, étapperól étappera szemünk elé fejlődő világkép ez a költészet,

nagy eposzok világképe, de sajátosságát az adja meg, hogy nemcsak a kép egyes részleteit látjuk meg benne, hanem azt a mindig megújuló drámát is, amely a költő lelkében a kép megrajzolásakor kifejlődött, az élményt, amely a kép-részeknek az anyagát, az ábrázolás feszültségi fokát és ábrázolási módját meghatározta és a hangulati reakciókat, amelyekből a kép ritmusa kialakult. Ha külön vizsgálom Ady hazafias és politikai költészetét, szerelmi költészetét, vallási és filozófiai költészetét, eljuthatok bizonyos jelentős eredményekhez, ezeket azonban minduntalan módosítanom kell, amint az egyik tárgycsoporttól áttérek a másikra, mert a hazafias versek minduntalan valami módosító világitást vetnek a szerelmiekre és filozófiaiakra és fordítva. A végén aztán rá fogok jönni, hogy teljesen hibásan értékeltén mindaddig, amíg az egész, egységes Adyt nem ismertem és amíg meg nem pillantottam egész költészetének nyugtalan, de mégis egységesen harmonizált körvonalait. Akkor aztán rájövök, hogy Ady költészete tulajdonképpen egy élet történetéből mindaz, ami ebben az életben fontos és szimbolikus értelmű, az egyes versek pedig ennek az életnek egyes, a pillanat hatásaira való reagálásból származó funkciói.

Ez az egységesség nem valami tervből származik. Semmisen állott távolabb Adytól, mint valami előre megfontolt tervhez alkalmazkodni, mint ahogy az ú. n. lírai regények írói szokták, ő inkább, mint bárki más, a pillanatból írta verseit, nem gondolva semmi másra, mint a pillanatban benne lefolyó belső indulatok visszaadására. Amit csinált, tiszta merő impresszionizmus, öntudatának

ösztönszerű reagálása az élet váltakozó benyomásaira s ennek a reagálásnak mennél teljesebb kifejezése. Neki a vers nem penzum, nem megoldandó feladat, hanem életjelenség, élete egy bizonyos órájának rímekbe foglalása. Verseiben éli ki teljesen életét s ezért életrajza az olvasó számára csak annyiban fontos, amennyiben verseivel összefügg, amennyiben anyagot szállított a benne élő költői szellemnek. Neki nincsenek kigondolt, fáradságos agymunkával kimódolt versei, minden sora, minden szava közvetlenül az élményből szakadt ki, minden képe szemlélet, emlék, valami, amit csakugyan átélt, ami életének egy része. Amit aztán átélt, azt teljesen közvetlenül fejezi ki, olyasformán, ahogy az impresszionista festők dolgoznak: a primaire benyomást rögzíti meg, amelybe még nem avatkozott bele az okoskodás logikai rendező és magyarázó igyekezete, amit még nem módosított az élményt bíráló tudatosság. Költészete teljesen ösztönszerű, elemi jelenség, nincsen benne semmi logikum, kizárólag pszichológiai természetű és csakis a pszichológiai vizsgálati móddal lehet hozzáférközni, ha úgy vizsgálom, ahogy az ösztönszerű reflexeket szokás vizsgálni. Amit az ő homályosságának szoktak nevezni, az ebből származik. Az emberek megszokták a verset úgy nézni, mint valami logikai természetű, merőben ész-formulákkal megközelíthető dolgot, s ha így nem tudnak hozzáférközni, akkor zavarba jönnek és nem értik. Ha azonban megpróbálják átélni azt, amit a költő mond, segítségül hívják — amennyiben van bennük, mert nem mindenki van megkellő mértékben — a megézés ösztönét, azt a misztikus érzéket, amellyel az ember fel tudja fogni

azokat a hangokat is, amelyek értelme számára siketek maradnak, — akkor világosan, magától értetődően áll előttük mindaz, amit a költő közölni akart velük. Persze nem szabad sem csupán a szavakat olvasni, sem csupán a mondatokat, hanem tudni kell megérezni mindazt, ami a szavak mögött van, a szavak kisugárzási területét, vak kapcsolatainak és az ebből származó ritmusoknak a titkait s követni kell tudni a költőt képzetkapcsolásának nem logikai sorrenden, hanem pusztán az élmény természetén alapuló merész fordulatain. Aki nem tud velemenni a költővel, mikor az előtte feltáruló hosszú képsorozatból kiragad, a többi elemek átugrásával, két látszólag egymástól távoleső képet, amelyek azonban az ő élménye szempontjából szorosan összetartoznak, az hiába is küzködik olvasásával. Kicsit költőnek kell lenni annak, aki költőt érteni akar s aki Adyt érteni akarja, annak egy kicsit Adynak is kell lenni, — beleélni magát abba a lelkiállapotba, amelyből Ady versei alakultak.

A közvetlenség, a szó impresszionista értelmében, Adynak az a tulajdonsága, amely a legszélesebb rést nyitja megértéséhez és élvezéséhez. Talán még nem is volt költő a világon, aki ennyire közvetlenül írta önmagát. Ez persze nem azt jelenti, hogy külső életének minden apró-cseprő dolgát versekbe foglalta. Ellenkezőleg, úgynevezett életrajzi adatot az ő verseiben kevesebbet találunk, mint a legtöbb lírikusnál, ő a lényét tárta ki minden fentartás és takargatás nélkül, hiánytalan őszinteséggel; legbensőbb titkait, a természettől nyert ösztöneit, jó és rossz indulatait, bűnét és erényét, diadalait és bukását, vonzal-

mait és gyűlöleteit. Olyan, mint a természet, amely leplezgetés nélkül mutatja meg magát, nem törődik azzal a hatással, amit a szemlélőkre tesz, szuverénül, a maga saját törvényei szerint nyilatkozik. Adynak különösen későbbkori verseiben nyilvánul egész pregnánsan ez a majdnem közömbös dolgok-felettség. Fiatalabb éveiben még harásny hallalival vetette magát az életbe, erős karcapásokkal, maga előtt célt látva úszott árában, — később mindinkább kívül került az életen, fölébe, mintha valamely idegen bolygóról, nagyon messziről nézné a világ dolgait. *A halottak élen* című könyvében már teljes ez az attitude. A háború rettenetességét s benne a magyarság elkerülhetetlen végzetét egész magasan, felülről nézi, mintha neki magának a maga életével semmi köze nem volna hozzá s mintha a személytelen nagy természet nyilatkozna ő általa. Ezért olyan kietlenül szomorú ez a könyv, — csodálatos teljességű kiformalása a háború iszonyatos sivárságának, embertelenségének és véres unalmának. A legnagyobb szomorúság az, mikor az ember elszakadottnak kezdi érezni a kapcsokat, amelyek az élet valóságaihoz fűzik. Ady háborús versei fölött ott lebeg, mint sötét léggör, a halál megnyugvása. A költő már egy mozdulatot sem tud tenni, hogy szembeszálljon az elkerülhetetlen végzettel, bele-törődött elkerülhetlenségébe. Nem tépi ruháját, nem tördeli kezeit, nem jajveszékel, csak csendes szomorúságtól át meg átitatott szavakkal, komor hangját alig modulálva mondja ígéit. Az emberiség kifejezhetetlen szomorúsága fejeződik ki bennük.

Ebben az utolsó könyveljen jutott legmaga-

sabbra Ady, az ember és Ady, a költő. A háború í szörnyű élményében világosodott meg előtte teljesen a világhoz való viszonya. A kifejező eszközei is, amelyek pályáján fordulatról fordulatra egyre jobban egyszerűsödnek, itt már teljes egyszerűségben állnak előttünk — azt lehet mondani, eszközök nélkül dolgozik — semmi nincs háborús verseiben, ami irodalmi, minden verse olyan magától értetődő, mint egy lélekzetvétel. Alighanem ez a legnagyobb dolog, amit költő mint művész elérhet.

ADY ENDEE EMLÉKE.

Ady Endrével *Új versek* című könyvének megjelenése után kerültem személyes ismeretségbe. A könyvről írtam egy rövid bírálatot a Vasárnapi Újságba, nem hallgatva el némely ellenvetésemet, melyekről ma is azt hiszem, hogy *akkor* jogosultak voltak, ha ma, Ady egész pályájának retrospektív távlatából többé-kevésbé irrelevánsnak tűnnek is fel, — de egészben véve nyomatékos elismeréssel és nagy várakozással. Adynak, mint nemsokára legjobb barátjától, Bölönyi Györgytől megtudtam, ez a bírálat nagyon jól esett, már csak azért is, mert olyan lapban jelent meg, amely eddig irodalmi dolgokban a konzervatív álláspontot képviselte, de meg azért is, mert megérezte a hangnak komoly őszinteségén, milyen nagy benyomást tettek rám versei. Ady szellemével akkor találkoztam először, nagyon izgatott, eleinte erős ellentmondásokat támasztott bennem, amint azonban jobban beleolvastam magamat verseinek sajátos stílusába és hangjába, mind erősebben hatása alá kerültem, az irodalomról való egész felfogásom lényegesen módosult e hatás következtében. Attól fogva egész máig Ady lett nekem a legfontosabb és legérdekesebb irodalmi és lélektani probléma, soha sem azelőtt,

sem azután nem érdekelt» oly szenvedélyesen író és férfi-ember, mint ő.

Az *Új versek* megjelenése után kevéssel Ady Parisba utazott, ha nem csalódom, ez volt második párisi tartózkodása, ennek élményeit és motívumait írta meg a *Vér és arany* kötet verseiben. Felszólításomra érdekes párisi tudósításokat írt a Vasárnapi Újságnak, egyéni hangú, formában erősen összefogott kis újságcikkeket, melyek alá rendszerint *Diósadi* predikátumát írta név helyett. Verseket is küldött, — mindig büszke leszek rá, hogy néhány olyan verse, mint *A halál rokona Parisba egyszer beszökött az ősz* s még néhány a költő akkori legszebb versei közül, az én kezemen ment először keresztül, mielőtt nyilvánosságra került volna. S tudom, hogy Adynak is fontos volt ez az összeköttetés, mert addig csak egy-két szűkös közönségű s a magyar olvasók zöme előtt irányánál fogva elzárt lap volt nyitva versei számára s a Vasárnapi Újságban jutott először szóhoz az egyetemes nagy magyar olvasóközönség előtt. S abban az időben, mikor még inkább csak az egész fiatalok és pozíció nélküliek álltak körülötte, nagyon hasznosnak érezte magára nézve egy régi prestigeű, komoly lap támogatását.

Mikor Parisból hazajött, egy délután meglátogatott a szerkesztőségben s ekkor találkoztam vele először személyesen. S ezzel a találkozással kezdődött baráti viszonyunk, amely attól fogva zavar-talanul meleg és őszinte volt s amelyet úgy érzem, meg fogok őrizni, amíg élek. Nem hiszem, hogy találkozni fogok az életben emberrel, aki olyan hatalmas benyomást tesz rám s aki annyit fog foglalkoztatni. Adyhoz való viszonyom életem leg-

nagyobb dolgai közé tartozik, szüleim, testvéreim; feleségem és gyermekeim után mindjárt ő következik, ami az életemben, gondolataimban, érdeklődésemben elfoglalt helyet illeti. Ha az ő egyéniségét azon a hatáson mérem, amelyet rám tett, ép úgy megkapom nagyságának mértékét, mint költészetéből.

Akkor, harmincadik éve táján Ady még testileg is friss ember volt. Barna arcán rajta volt a sok ójjelezés és a zárt helyiségekben élés sápadtsága, rajta volt a belső zaklatottság s a rendkívüli érzékenység, de a szeme szép volt, tágra nyílt, nagy és nyugtalanul csillogó nézésű. Beszéd közben folyton változott arcának karaktere, férfín még ilyen éles arcjátékot nem láttam, minden, amit mondott és minden, amit neki mondtak, mint egy tükörben reflektálódott az arcán. Teste erőteljes és hajlékony volt, kissé hanyagul hordotta magát, előre hajolva, a járása lassú és energia nélküli volt, mint az olyan emberé, ki igen keveset jár gyalog és általában keveset foglalkozik fizikumának edzésével. Már akkor szeretett panaszkodni betegségéről, amiben alighanem volt sok hypochondria is, de csakugyan sokat szenvedett álmatlanságtól s már ebben az időben állandóan veronállal és más altató szerekkel kábította magát. Neki a veronál is, az alkohol is azért kellett, hogy kiegyenlítse azt a roppant belső feszültséget, amelyben állandóan élt, egyensúlyba hozza idegrendszerét és megszerezze neki a belső pihenés kevés és ki nem elégítő szüneteit, amelyeket csillapítószerek nélkül, magától nem tudott volna megkapni. Olyan vehemens és szakadatlan volt benne az élet égése, olyan intenzív és zaklatott

agyának a munkája, hogy ugyanannyi idő alatt tízszeresen annyit élt, mint mi többiek. Ő nem volt soha nyugodt, semmivel szemben nem tudott hűvösen objektív lenni, mindent hevesen reagálva élt át, igen érzékeny hangszer volt, amelynek húrjait akkordokra hangolta az élet minden érintése. Szívta és gyűjtötte magába az életet, mint ahogy az exponált helyre tett villámhárító szívja magához a légkör villamos áramait. Emberrel szemben nem tudott közömbös maradni: vagy szerette, vagy gyűlölte s az érzés oly heves volt benne, hogy nem bírta eltitkolni, valamikép ki kellett fejeznie.

Már első találkozásainkkor tapasztaltam, mennyire megvolt az a tulajdonsága, hogy akárhol volt, akármilyen társaságban, mindig ő volt a középpont, ő körülötte s az ő kedve szerint forgott minden. Ez a tulajdonság az igazi kiválóság egyik legfőbb ismertető jele. Ady jelenlétében mindenki csak Staffage volt, olyan szuggesztív áradt belőle, amelynek meg kellett, hogy hódoljon mindenki. Egész közönséges emberek, akiknek fogalmuk sem lehetett költői kiválóságáról és hírnevéről, önkénytelenül meghódoltak ennek a prestige-nek. Akik ismerték benne a költőt, azok személyének hatása alatt megátalkodott hívei lettek. Ezért voltak már fiatalkorában föltétlen bámulói, akik tűzbe mentek volna érte. Ellenségei pedig túlzott dühös haraggal védekeztek hatása ellen, — minder támadás, minden bántalom, ami érte, az ő belőle kiáradó prestige reakciója volt. S ő a magától értetődés közvetlenségével fogadta az emberét meghódolását, mint valami természettől neki járó dolgot, egész környezetét mozgósítani tudta s

maga kedvéért, mindig volt a közelében szolgálatkész híve, aki örült, ha ügyes bajos dolgait elintézhette helyette. Nőkre rendkívüli mértékben hatott ez a prestige, — ő ugyan soha nem járt a nők után, mindig azok jöttek utána, voltak idők, amikor nem győzött védekezni ellenük, ő nem sokat tartott a nőkről, szívesen felhasználta őket gyönyörűségére, szórakozására, szenvedéseinek elkábítá-
de nem igen volt életében háromnál több nő, akinek fontos szerepet engedett életében. A többieket csak érzékiségével ölelte magához, lel-
kileg nem törődött velük. De ha érzékisége felzaklatódott, akkor nem ismert korlátot és ellenállást sem.

Egében nem egyszer egész éjszakákon át ülünk kettesben, pohár bor mellett, csendesen beszélgetve. Vele sohasem éreztem azt a fáradtságot, a figyelemnek azt az ellankadását, amely más-
különből el szokott fogni másokkal szemben, kel-
letnél hosszabbra nyúlt együttlét után. Észjárása csapongó, erősen egyéni volt, de mindig érdekes, mindig új szempontokkal teli. Azoknak a csak elvétve található embereknek egyike volt, akik sohasem mondanak valamit csak azért, mert hal-
lották vagy tanulták, — ő mindent külön átélt, átkonstruált magának, átformálta maga számára a világot. Azt hiszem, költészetének ez egyik legnagyobb vonása, mondhatni, sohasem használ az irodalom ősi kellékes tárából való képeket, szólamokat, kifejezési formákat, minden képe élmény, szemmel látott és lélekkel átélt, egyenesen az ő életébe torkolló. Ez a teljes originalitás. Nagy részben ezért is nem értették és értik sokan, akik bele van-
nak ragadva a költészet ősi, konvencionális forma

és képészetébe ós nehezen bírják percipiálni, ami nem innen való. S hogy ez nála nem elszánás, az eredetiség keresése volt, hanem lényének természete, azt onnan is tudjuk, hogy a legegyszerűbb dolgokról való magánbeszélgetésben is ugyanilyen volt, önkéntelenül mindig egyéni álláspontra helyezkedett és egyéni módon fejezte ki magát. Intelligenciája példátlanul fogékony és hajlékony volt, mindennek azonnal meg tudta ragadni a lényegét, amihez másnak hosszas tanulmány kellett, azt ő könnyen, úgyszólván magától felfogta. Senkitől nem hallottam helyesebb ítéleteket emberekről és dolgokról, mint ő tőle, — csak a szenvedély, a harag tudta megzavarni judíciumának tisztaságát. Ami túlzott vagy igazságtalan ítéletet mondott nyilvános hírlapi cikkeiben, az mind időnkint, kivált az utolsó öt-hat év alatt elharpózott betegeskedése miatti ingerült lelki állapotából fakadt. Irodalmi dolgokról, ha véleménynyilvánítására nem volt befolyással ellenszenv, vagy — ritkábban — rokonszenv, föltétlenül találó volt az ítélete s rendszerint pregnánsan formulázott is. Beszélgetés közben egy-két mondatba összefoglalni egy író vagy egy mű értékét senki sem tudta úgy mint ő. Könyvműveltsége nem volt sem széles, sem mély és mégis tisztában volt minden forgalomban levő kultúreszmével, mert az ő fogékonysága egy felületes újságcikkből jobban meg tudta konstruálni valaminek a képét, mint mások alapos tudományos könyvből. Állandó mindennapos olvasmánya a biblia volt — fekete kötésű kis diákkori bibliája mindig ott volt az éjjeliszekrényén, mindenhova elvitte magával. Azt hiszem, tudatosan frissítgette belőle a magyar

nyelvét is. A magyar költők közül Csokonait és Petőfit szerette, Aranyval csak utóbbi időben békült meg. A külföldi költők közül, mint egyszer elmondta nekem, Goethe Tassója volt rá fiatal korában igen nagy hatással, — aligha csalódom, mikor azt hiszem, hogy ebből konstruálta meg magának a költői pálya és saját költői pályája képét, amely egész életére irányadó volt. Ezt én sokkal fontosabbnak tartom, mint a francia lírikusok hatását. Shakespearerel, Danteval meglehetősen hűvös viszonyban volt, nem is igen hallottam róluk beszélni, a német irodalomból nem sokat olvasott, Heinét ismerte, de nem becsülte túl, a franciák közül legjobban Paul Verlainet szerette, ismerte Beaudelairet és részben Hugo Viktort is. A klasszikus szellem, az angolok, az olaszok nem voltak rá hatással, nem is értette nyelvüket, csak franciául tudott. Szóval nem volt az az ember, akire azt szokták mondani, hogy nagy irodalmi műveltsége van és mégis úgy értett az irodalomhoz, mint kevesen mások. Ösztöne volt hozzá, aminthogy nála minden ösztön volt. Ő a legkifejtettebben és legteljesebben ösztönlény, akit valaha ismertem. Sokszor olyan volt, mint egy fizikailag és értelmileg túlfejlődött gyerek, csupa szubjektivitás, szeszély, mohóság, egocentrizmus, — életmódjának mértéktelenségeit is ebből származtatom: ép oly kevéssé tudta mérsékelni és korlátok közé szorítani magát, mint egy gyerek, amit megkívánt, azt minden körülmények között megtette. A lemondás erénye az ő etikájából hiányzott. De tudott naiv és játékos is lenni, mint a gyerek, apróságoknak — új ruhának, bankónak, sikernek — örülni, önmagának, saját hiúságának

kedveskedni. Ilyenkor olyan volt, mint egy tiszta természeti lény, egy faun, akit nem feszélyez semmi konvenció, aki nem törődik semmivel, csak maga kedvtelésével s akinek az egész világ e kedvtelés kitöltésének eszköze csupán. Ebben a természeti vonásában gyökerezett költészetének példátlan közvetlensége, — nála a mondani való és a kifejezés között nincs semmiféle «közeg», sem hagyomány, sem szabály, sem konvenció, sokszor még a tudat ellenőrzése sem érzik, legalább is nem mint korlátozó és léhűtő valami, pedig mint minden igazi tehetség, erősen tudatos volt. Mindig tudta, mit miért csinál verseiben s mindig tudta, melyek a jó s melyek a kevésbé sikerült versei.

Önmagáról, tehetségéről, küldetéséről meg volt győződve. Az a királyi gesztus, amely nyilvános föllépéséből néha kihangzik, nála egészen őszinte volt, tudta magáról, hogy nagy költő, hogy megilleti a hódolat s ezt el is várta az emberektől. Szívesen élt azokkal az előjogokkal, melyek presztigeéből származtak s elmaradásukat bárki részéről sérelemnek érezte. Felháborodását a magyar uralkodó osztályok ellen, amely politikai költészetében oly nagy szerepet játszik, erősen színezte az a sértődöttség is, hogy a magyar úri osztályok nem akarták őt megérteni és megismerni, — az a korlátolt, makacs ellenállás, amelyet vele szemben mindvégig tanúsítottak azok, akikhez vér szerint tartozónak tudta magát, a személyi ingerültség keserűségét oltották szavába. Úgy érezte, a maga példáján kellett tapasztalnia a *magyar ugar* sivárságát. Neki fájdalom volt, hogy első közönsége, mely aztán később

is jogot formált hozzá, a pesti irodalmi sznobok közül való volt s nagyon hálás tudott lenni, ha másfajta ember jó szívvel közeledett hozzá. Mert ő igaz, tiszta magyarnak érezte magát, tisztábbnak és igazabbnak bárki másnál. Származására, ősi nemességére azért tartott sokat, mert ez az ő szemében az eredeti magyarság bizonyítéka volt. Sokszor mondta, hogy a maga fajtájabeli kis nemesek a legigazibb magyarok, igazabbak a mágnásoknál, akiknek gögös családfájuk rendszerint valami idegen, német vagy szláv gyökérből nőtt ki.

Magyarságának sajátságos erdélyi vagy pontosabban szólva partium-beli zamata volt, a keleti magyarságot tartotta a magyarság színe virágának s erősen szilágyi lokálpatrióta volt. Zilahi barátaival és tisztelőivel gyöngéd gondossággal ápolta a jó viszonyt s nagy dolog volt neki, hogy odahaza ismerjék és elismerjék.

Sokat tartózkodott otthon Szilágyban; Budapestre inkább csak följárt, nem érezte itt soha odahaza magát. Nem szerette Budapestet, a budapesti típusú embereket, — alig egy-kettővel volt közülük tartós és zavartalan barátságban, jobban szerette a vidékről jött embereket maga körül, akikben volt még valami vidéki, lokális originalitás. Neki magának is lényének legalsó, alapvető rétege vidéki volt. Budapest volt sikereinek, harcainak színhelye, kenyérkereső forrása, hasznát vette kultúr-eszközei kényelmének, de hozzámelegedni nem tudott, idegennek érezte lelkétől a várost és embereit. Ennek részben talán az is volt az oka, hogy aránylag későn került Budapestre és pedig Nagyváradon és Parison keresztül. Nagyváradon fődözte föl a várost, Parisban a nagy

várost, — Budapest ezután már nem sok újat és értékeset tudott neki adni. Fiatalabb éveiben Paris és Érmindszent volt életének két tengelye, később több időt töltött Budapesten, de rendszerint teljesen elvonulva s csak azokkal a barátjaival érintkezve, akik föl-fölkeresték, soha nem mutatkozva olyan helyeken, ahol írók, művészek szoktak találkozni. Kisebb szállodákban lakott, vagy olyan távoleső helyeken, mint a Városmajorszanatórium vagy a hűvösvölgyi penzió, ahol egyszer egész telet töltött, mint egyedüli lakó. Nehezen és ritkán lehetett rávenni, hogy egy-egy barátjához fölmenjen vacsorára vagy ebédre, de ha eljött, elragadóan kedves volt a társasága. Ha meg ő neki voltunk vendégei, figyelmesebb, gondosabb és kedvesebb házigazda nem volt a világon, mint ő. Házassága óta Csúcsán töltött legtöbb időt, a Sebes-Körös völgyében, erdős hegyoldalon álló gyönyörű fekvésű házukban. Vidékről mindig megifjodva tért vissza, a pesti élet mindenféle csábításaival mindig megrontotta egészségét.

Az emberekhez való viszonya egészen különös volt: elfogadta meghódolásukat, természetesen, mint tartozó adót, felhasználta őket a maga kényelmére, magától értetődőnek találta, hogy szolgálatára vannak, de bizalmába, vagy éppen szerejébe csak keveseket fogadott be. Idegenekkel ízemben tartózkodóan udvarias volt, utolsó éveiben erősen terhére is voltak s ezt nem mindig tudta leplezni. Általában nem sokat törődött az emberekkel, a másokra való tekintet ritkán korlátozta bármiben is. De tudott szeretni, a szíve sem volt melegség nélkül való. Családi érzeke erős volt, az anyjához kis gyermek módjára ra-

gaszkodott, kímélte, félt tőle, ő volt az egyedüli lény a világon, akit maga fölé emelt. Másik legmelegebb érzése volt a felesége iránti szeretet, amely természetesen másféle színezésű volt. Jól tudta, mit ér neki a kedves, önfeláldozó, szükség esetén erélyes kis szőke asszony, aki nélkül élete utolsó három éve sokkal szomorúbb lett volna, öccsét is szerette. A jó bátya gondosságával törődött világi boldogulásával. Volt néhány barátja, akikkel mindig kivételt tett, akikről mindig csak szeretettel szólt s még az ellenvéleményt és kritikát is eltűrte tőlük, — de ilyenek kevesen voltunk. Másokkal szemben szeretett rossznyelvűsködni s a barátkozása könnyen átcsapott az ingerült haragba. Maga is mondta magáról nem egyszer: «tudom, hogy veszekedős vagyok». Általában azt hiszem, inkább elfogadta a barátságot, mint adta, — nem volt szüksége másokra, hogy kiegészítse magát, ő mindig elég volt magamagának. Életének nagyobb részét magányban töltötte, bizonyos mértékig mindig magányban volt: de azért rosszul esett neki, ha úgy érezte, hogy jó emberei elhanyagolják. Ha nem volt Budapesten, sokat levelezett barátaival, akik pontosan informálták a fővárosi irodalmi dolgokról, mert ezekről tudni akart mindent. Azt hiszem kortársaink közül utána marad a legérdekesebb és legértékesebb irodalmi levelezés. Újságot rengeteg sokat olvasott, mindig megvett minden pesti lapot, olvasta a szilágysági, debreceni, nagyváradi lapokat is — erre is a jól informáltság érdekében volt szüksége. Egyszerű emberekkel mindig szíves és jó volt, ahol megfordult, szállodákban, szanatóriumokban, a személyzet tűzbe ment volna érte, amit

persze borralalók dolgában való szokatlan bőkezősége is fokozott. De szívesen el is beszélgetett velük, viszonya hozzájuk mindig személyes jellegű volt, soha az a rideg, gögösen tárgyilagos viszony, ami az úri szokáshoz tartozó emberek bánásmódját az alattuk állókkal olyan gyűlöletessé teszi. A gyermekeket szerette, tudott velük játszani, — talán soha nem láttam kedvesebbnek, mint mikor kis fiammal játszogatótt. Odaadta neki dús fürtös fekete haját rángatni, ölibe vette és furcsákat mondogatott neki. Szerette jó embereit gyermekeiken keresztül lekötelezni.

Társalgása nagyképűség és komolykodás nélkül való volt. Ép úgy beszélgetett apró-cseprő mindennapi dolgokról, mint akárki más polgár-ember, természetesen az irodalom érdekelte legjobban, a szállongó irodalmi pletykák ép úgy, mint a komoly ügyek. Véleményeit gyakran bújtatta epigrammatikus formába s akire haragudott, arra maró szavakat tudott találni. Volt azonban benne valami sajtáságos mesterségbeli becsületesség: ha még annyira gyűlölt is valakit, a tehetségét sohase vonta kétségbe, föltéve, hogy valóban tehetség volt. A tehetséget mindig felismerte és elismerte s végeredményben, mint minden valamire való művész, a tehetséget tartotta a legnagyobb dolognak a világon. Mindenkiről, aki ma a magyar irodalomban dolgozik, megvolt a maga véleménye, szinte csálhatatlan biztosságú. Nagyon szeretett kötekedni az emberekkel, ilyenkor elmés, találékony, fordultatos volt a beszéde, pontosan megtalálta céltáblájának sebezhető pontjait s mulatott rajta, ha az illető zavarba jött. Elméssége volt csak, humora nem, mert a humor csak a lelki

harmóniából fakad s ő benne ez nem volt meg. Neki mindig szomorú volt az alaphangulata, a gondtalan vidámság ép oly kevésé volt kenyere, mint a világot magában felengesztelő humor.

Nemcsak a legnagyobb volt közöttünk, hanem a legboldogtalanabb is. Tehetsége Nessus-ing volt, amely elégette életét. Die Götter Gaben die Unendlichen ihren lieblichen, ganz, die Leiden die unendlichen, die Freuden die unendlichen, ganz. Nála a goethei mondás első részén van a hangsúly.

A HALOTTAK ÉLÉN.

Ady Endrét még hívei sem ismerik eléggé. Sokszor tapasztaltam, hogy igen sokan még ma is csak az *Új versek* és a *Vér és arany* költőjét látják benne. Ezekkel a könyveivel véste magát az olvasók tudatába s akik nem szeretnek, sokszor nem is tudnak egyszer megalkotott fogalmaikon változtatni, ennek a korszakának a gesztusában látják mindvégig, mint ahogy Petőfi, ha alakját naiv emberek elképzelik, dunaparti szobrának pózában áll mindig előttük. Pedig Adynak a *Vér és Arany* óta teljesen megváltozott a gesztusa, a dolgokkal szemben elfoglalt álláspontja s a hangja is. A fiatal Adyt megismerjük a maiban is: látjuk a kapcsolatot régi gondolatai és a maiak között, látjuk nyomról-nyomra a fejlődést, azt, hogy a régi premisszákból annak kellett következnie, ami ma van, a formái, a szavajárása ugyanazok — és mégis van egy döntő különbség. A fiatal Ady teljesen benne volt a dolgokban, mint ahogy a vízárral viaskodó benne van a vízben, egész testével belemerül, minden izmával nekifeszül a hullámoknak. Az életet akkor teljesen, aktíve élte, cselekvően reagált rá, közvetlen viszonyban volt vele, minden jelenségével szemben újra meg újra állást foglalt, sőt fiatal tüzzel és türelmetlenséggel kapkodott utána. Könyveiben fokонként meg lehet figyelni, mint alakul át az életérzés, mint fogy belőle az akti-

vitás, mint válik mindinkább szemlélődéssé, mint lesznek halkabbá és nyugodtabbá a gesztusai s mint ömlik el életfelfogásán mindinkább a régi fiatalos szenvedély helyett a filozófia. A késői Ady már csaknem egészen kívül van az áron, a partról nézi örvénylését, nem elegyedik bele sem akarással, sem cselekvéssel, csak érzésével reagál rá s ez az érzés is mindinkább semlegessé válik, a fájdalom közömbösség egy nemévé. Néha az az érzésem, mintha keserű szívvel, de igen messziről, valami idegen égitestről szemlélné a messze alatta kavargó dolgokat. Ady fölébe került az életnek, olyan teljesen, mint kevesen mások, érzi fájdalmát, kétségét, dühét, egész boldogtalan diszharmonióját, de köze hozzá mind kevesebb van és alakításában részt venni nem akar, mert megértette, hogy úgysis hiába, a fátum sínéin megy tovább eleve-elrendeltetés szerint minden, vak sors vezet az embert ködös útján feltartóztathatatlannul... Mégis ez a szkeptikus fatalizmus csak az első, legfelső kéreg, amely alatt forró szenvedések lávája kavarg, — a költő úgy érzi az életet, az emberek sorsát, mint a közös törzsről levált faág, melyben még benne remeg a törzs minden szenvedése, vagy mint a partra került kagyló, amelyben benne zúg az elhagyott tenger viharzása. Olyan világfölötti szomorúság van itt. Élérzéseiben, az emberfajtnak, amelynek tehetetlenségét, kiszolgáltatottságát és ostobaságát teljes világossággal látja, olyan szálnalmas szeretete, a pusztulásnak rohanó, züllő magyar faj tragédiájának olyan átérzése, amelytől utolsó versei sokkal mélyebb emberi veleérzéssel telnek meg, mint heves gesztusú, jajgatva síró fiataalkori lírája.

Ebben a lelki stádiumában érte a háború. Egy megvető gesztussal átengedte másoknak, a fél-embereknek, a divattal futóknak, a nyáj-embereknek, hogy az elevenek élén szaladjanak, learassák a háború szellemi konjunktúráját s trombitaszóval hirdessék a katonai dicsőség, az olcsó hazafiaskodás frázisait, ő a *halottak élére* állott, azzal vállalt közösséget, ami a háborúban szenvedés, gyöttrő nyavalya, pusztulás és halál. *Ember az embertelenségben* — ez akart lenni ő, kifejezője az emberi érzésnek, amely a háború rémségében ott volt minden becsületes lélek tudatában vagy öntudata alatt.

Borzalmak tiport országútján,
Tetőn, ahogy mindig akartam..
Révedtem által a szörnyüket:
Milyen baj esett a magyarban
S az Isten néha milyen gyenge.

Ady nem a szó közkeletű, olcsó értelmében pacifista költő, legalább is nem programból az. Az ő szava egyszerűen a természet tiltakozása a háború ellen, az emberi idegrendszer elszörnycése az ellen a szörnyűség ellen, amibe belekényszerítenek. Nem fér hozzá semmi, ami a háborút megszépítheti, sem a hősiesség kultusza, sem a hadi események változatos hullámozása nyomán támadó sokféle érzés, sem a politikának emberietlen szólamai, — az ő attitűdje természetesen adva van az első pillanattól fogva, nem lehet más, mint düh, megvetés, szájalom s mindenek felett a sírás, kétségbeesett szomorúság az ember fölött, aki ilyen szörnyűségbe cseppent bele. Nem látja a háború részleteit, még az emberi hullákat, a csonka tagokat is alig, — összefoglalón látja, mindig az

egészet, a maga grandiózus, képtelen szörnyűségével, soha nem érzi külön a háború egy valamely motívumát, mindig a háború tényétől magától szenved s szenvedésében ezért nincs fokozat, mindig egyforma vigasztalan, tompa, kietlen fájdalom. Szinte egy természeti erő, az emberi életöszön megszólalásaként hat a szava. Bár sokszor hangsúlyozottan első személyben szól, különválasztva önmagát minden mástól, mégis mindig az egész emberiség nevében beszél.

Legmélyebben emberi ott, ahol szeme nem az egész emberiségre tekint, hanem csak annak egy kis csoportjára, amely azonban hozzá legközelebb áll, amelyen keresztül az emberiséget nézi: magyar fajtájára. A magyarság háborús tragédiáját egyedül ő látta és fejezte ki tisztán és teljesen. Soha egy pillanatig sem látta a magyar ember sorsát a háborúban másnak, mint amilyenek ma utólag, az események világitásában mindenkinek látnia kell: vak rohanásnak a pusztulásba olyan célokért, amelyeket nem ismer, olyan érdekekért, melyek nem az ő érdekei, az ősi magyar átok megújulásának, talán betetőzésének.

Így járnak a végezés ormán
Ezer és ezer évek óta,
Mindig a halálba loholtak
S el nem hagyta őket a nóta.
Miért? kiért? mikor?: erősen
Állták, mert így rendeltetek el
S be szép ilyen végzetes néppel
Ugyanaznak tudni magunkat.

Fajával való szolidaritása, amely lényének mindig egyik gyökere volt, sohasem szólalt meg forróbban és búsabban, mint a háború alatt s a ma-

gyárnak hadba vonulását ő foglalta össze legpregnansabban. *A harcok kényszerültje*, *A fajtám sorsa*, *A mesebeli város* című verseiben. Ady teljesen egynek érzi magát a magyarsággal, ő a «magyar bánatok legvertebb siratója», fajtája sorsa az ő sorsa:

Jaj, vájjon mit akarnak vele
Ezredek bűne, súlya, átka,
A Sors, a sorsa:
A sorsom nagy tragédiája.

Épen ez a szoros lelki közösség nyitotta meg annyira tisztán-látóvá a szemét, hogy ma, a beteljesedés keserű napjaiban, újra olvasva Ady háború alatti verseit, megdöbbenve eszmélünk rá, hogy ő kezdettől fogva azt látta, ami most bekövetkezik. S régebbi hazafias és politikai verseinek kétségbeesett, jajgató s dühtől vonagló hangjai is magyarázatot és igazolást kapnak a dolgok mai világításában.

Ady háborús költészete teljesen egyedül áll nemcsak a magyar, hanem — amennyire tudomást szerezhettünk róla — az egész világ háborús költészetében. Az ő hangja a háború reménytelen szomorúsága: számára elveszett a háborúban a legnagyobb érték, az élet szépsége.

Néztük, az Ember
Különbje magas szivárvány-hídon
Istenülésnek a mint neki-vág
Es gazdagodik, mint gazdagodó
Kényességekkel, új ingerekkel
S hogy mégis-mégis szép e hivalgó
Jószág, az Ember: maga a világ.

Ez, ami a legfájdalmasabb, mert a kultúra lelke az, amit elvesztettünk és nem fogunk visszakapni

többé: azt az örömet, amit az élet finomságai, az embernek önmagából való kiemelkedésére adott lehetőségek szereznek a kiválasztottnak, az *Ember különbjeinek*. Most már

... minden oda-van,
Minden, amiben hittünk,
Zászlók, kiket ormokon vittünk,
Ma minden oda-van
S boldog, aki boldogtalan.

A reménytelen bánat filozófiájában való meg-higgadás Ady formáit is teljesen kiegyenlítette. Most már eltűnt belőle minden, ami egykor póz és modorosság volt, a szó mintegy magától, a forrásból buggyanó víz módjára folyik ajkáról, mintha útjában nem volna semmi akadály. A legnehezebb formai problémákkal magától értetődő könnyűséggel bánik el s csakis magával a formai megoldással hatalmas dolgokat tud kifejezni. Legszembetűnőbb példa erre a *Krónikás ének* 1918-ból: az egész tíz strófás versen végigmenő azonos rímmel, / a végig egyforma főmondatokkal, melyeknek mindig a végén van az állítmány, csodálatos tökéletességgel tudja kifejezni a háború rettentő lármájának ijesztő egyhangúságát s az összes egyforma rímek közül az egyetlen nem-pontos rím: *ölnek*, mint a fölrobbanó akna dörrenése rebbenti fel a háborúi képzetek legszörnyűbbikét. Az egész versnek régies formája és nyelve pedig a költőnek a dolgoktól való distanciáját mutatja meg, az eseményektől való félreállást, azt a távolságot, amelyben csak fájdalmas szívével tud részt venni bennük.

BABITS MIHÁLY.

Jól gondozott és nemes ízléssel elrendezett angol parkba lépek, ha Babits Mihály valamely könyvét felnyitom és olvasni kezdek. A természet szabadon, nyestetlenül alkot, munkál és tenyéz az ebben a parkban, a fák kinyújtózkodhatnak ágaikkal minden égtáj felé, a virágok nyílhatnak istenadta kedvük szerint, senki sem parancsol rájuk nekik idegen színeket vagy formákat, a patak a maga természetes medrében futkoshat a gyepon keresztül, a fák árnyékában. Semmi kertészi önkény, minden a maga természetes valójában él és szaporodik, — mégis, ha a tisztán hagyott s kavicssal szépen behintett kerti utakon jársz, mindenütt ott érzed a gondos és jóindulatú kertész, a kultúra munkásának nyomát. Ez azonban nem abban nyilvánul, hogy valami kívülről, önkényesen rádiktált törvényt erőszakol rá a természet tenyészetére, hanem *segít a természetnek* erőit mennél dúsabban és teljesebben kifejteni: teret csinál a fáknek, hogy kiterbélyesítsék koronáikat, megtisztogatja őket a fojtogató fagyöngyöktől és egyéb élősdiektől, gondozza a gyepet, hogy üde maradjon és dús, kitépi a virágok közül a gyomot, hogy vidámabban nyílhassanak. Nem korlátokba szorítani akarja a természetet, hanem felfokozni erejét és szépségét.

S mikor kilépsz a parkból, az a szép érzésed van hogy láttál valamit, amiben természet és kultúra harmonikusan együtt dolgozott s ketten egymás erejét erősítve hoztak létre valamit, ami szép, értékes, gyönyörködtető.

Ha a *természet* szóba belefoglaljuk azt, ami ösztönszerű, az emberi akarattól független: a lélek húrjainak az élet érintésére való önkéntelen felzendülését, az érzést, az öntudat mélyéből kényszerítőleg felbukkanó gondolatot, az idegrendszernek megrezdüléseit és a feltoluló látomást, mindazokat a mondanivalókat, amelyek belülről, életjelenségek módjára támadnak fel a költő lelkében és kényszerítik, hogy formát adjon nekik, mert a lélek börtönéből napvilágra akarnak törni, — akkor meg kell állapítani, hogy a természet maradtalan teljes épségében marad meg Babits Mihály költészetében. Ha kultúra alatt értjük a költőnek azt a tudatos munkáját, amellyel a belőle kikíváncozó természetet beleömleszti a neki megfelelő formába és ezt a formát az ízlés, a tapasztalat és az ügyesség mindenféle fogásával igyekszik alkalmassá tenni arra, hogy a belevaló tartalom a lehető legtökéletesebben és értékében menél teljesebben érvényesülve tudjon benne elhelyezkedni, — akkor Babits Mihály költészete minden ízében kultúr-jelenség. A hangsúly azonban ott van, hogy a kultúr-munka nem valami külső akarat szerint, előre megfogalmazott s a mondanivalók lényegétől független, mesterségesen konstruált formákba gyúrja bele a mondanivaló anyagát, ami elvonná természetes színét és zamatát s mesterkéltné konstrukciót csinálna abból, ami organikus valami, hanem ellenkezőleg, megérti és kilesi

az anyag nagy titkát, hogy milyen az a forma, amelybe természeténél fogva kívánkozik, amely a számára egyedül kielégítő, lényegéből organikus alakuló forma és ezt nyújtja oda neki, hogy ömöljön bele és helyezkedjék el benne a maga egyensúlyi törvényeinek megfelelően. A forma e titkát kilesni és megérezni — ez a költői tehetség lényege. Mert érzést érezni, gondolatokat gondolni, képet látni tudhat az is, aki nem költő, de az érzettet, gondoltat, látottat formába bocsátani és ezzel kifejezésre juttatni csak a költő tudhatja. A költészet, mint minden művészet, legelső sorban kifejezés és a költői tehetség, mint minden művészi tehetség, kifejező erő.

Ebben az értelemben kell felfogni, mikor azt mondjuk, hogy Babits Mihály költészete elsőrendű kultúrjelenség és művészete lényege szerint formaművészet. A kultúra viszi be az öntudatot a természet vak, öntudatlan erőinek mozgásába s a művész kultúrája vezeti öntudatos formába az ösztönök öntudatlan, vak mozgását s világosságot teremt homályosságukban. Ez a kultúrmunka Babitsnál és minden hozzá hasonló típusú költőnél nem valami véletlen, vagy akarat, vagy tanulmányból vagy szabályhoz ragaszkodásból származó, hanem mondanivalója lényegéből folyó dolog. Az ő mondanivalója a kultúr-ember mondanivalója, a kultúr-ember érzelmi és gondolati élménye az, ami kifejezésre tör belőle s ennek a mondanivalónak megfelelő forma nem lehet más, mint kultúr-forma. Amit Babits érez vagy gondol, mint olyan ember érzi, aki elméjével bejárta a világirodalom minden virágos mesgyéjét, az emberiség nagy gondolkodóival együtt gondolta vé-

gig az emberiség nagy gondolatait, figyelve és tanulva szemlélte mindenféle emberek és mindenféle népek életét, állandóan használja az emberi kultúrmunka mindenféle eredményeit. Ha tehát szerelmes, másképp szerelmes, ha búslakodik, másképp búslakodik, ha sóvárog, másképp sóvárog, mint egy parasztleány, és ezenfelül tud, lát és érez számtalan olyan dolgot is, amiről a parasztleánynak sejtelme sem lehet. A szavajárása is más. Több szava van és szavainak az árnyalása többféle, mások a hangsúlyai, neki elég egy célzás, egy nyelvi forma, egy inverzió, sokszor egy rím is, hogy kifejezzen vele oly dolgokat, amelyeket nála kevésbé széles és mély kultúrájú költőnek külön szavakkal vagy mondatokkal kell kifejeznie. Nem beszélhet egy népdal egyszerűségével, mert a mondanivalója nem olyan primaire módon egyszerű, mint a népdal költőjének a mondanivalója és a népdal közvetlenségével sem beszélhet, mert a mondanivalója is komplikáltan közvetett. A lírikus tulajdonképeni mondanivalója tulajdonképen nem a gondolat, melyet szavai kifejeznek, hanem a gondolat hangulata, vagyis a lelkiállapot, amelyből a gondolat keletkezett, vagy amelyet a gondolat fölkelt. S ha ez a lelkiállapot sokrétű és komplikált, mert a lelkét, melynek az állapota, sokrétűvé és komplikálttá tette a kultúrája, akkor természetesen a mód, ahogyan a maga kifejezését megtalálja, tehát a formája is többértű és komplikált. A kultúra kiszélesíti és kimélyíti az ember öntudatát olyan területekre és mélységekre, amelyek a kultúra alatti emberben az öntudatlanság sötétségében rejtőznek s ezzel egyrészt szűkebb térre szorul benne a nyers ösztönök birodalma,

másrészt azonban új ösztönök is ébrednek benne. Nem igaz az, hogy a kultúra elsekélyesíti vagy elhomályosítja az ösztönöket. Az alapösztönök minden emberben mindig egyformák és változatlan intenzitásuk maradnak. Amennyiben a költői alkotás kiinduló pontja mindig az akarattól független ösztönszerűben van, a szóles és mély kultúra nem távolítja el a költőt az ösztöneitől, hanem ellenkezőleg több és dúsabb lehetőségeket nyújt azok kifejezésére. Gazdagabbá teszi forma-lehetőségeit.

Ezeket azért kell hangsúlyozni Babits Mihállyal kapcsolatban, mert egy időben némelyekben meg volt és részben megvan ma is a hajlam az ő rendkívüli magas mértékeket messze túlhaladó kultúrájából vádat koholni költészete ellen és e címen megtagadni tőle a természetességet és közvetlenséget. A mi közgondolkodásunkra bizonyos tekintetben végzetes hatással volt Petőfi hallatlanul szuggesztív példája. Mivel Petőfi költészete egy részében — nem az egészben, csak egy, nem is a legnagyobb és talán nem is a legfontosabb részében, csak épen abban, amelyet legtöbbször emlegetnek és aligha egészen jogosultan ránézve legjellemzőbbnek tartanak — az emberi lélek legegyszerűbb, primaire mozgalmait énekelte a legegyszerűbb, primaire formában, — ebből a precedensekből dogmát alkotni mindig kész magyar észjárás kötelezettséget akart szabni minden magyar költőre: legyen olyan, mint az ő Petőfije, énekelje a legegyszerűbb érzéseket a népdal legegyszerűbb formájában. S mivel Petőfi úgynevezett népies költészetében, ennek népies természetéből kifolyólag megengedett magának némi lazaságokat a

külső formában s ezzel egyszer-másszor kérkedett is, — minden költő, aki csiszolt és gondos formával lépett elő, a mesterkélttség és finomkodás gyanújába került. Arany János sem kerülhette el ezt a szemrehányást. Petőfi a természet vadvirágának mondta magát, — hát most legyen minden magyar költő a természet vadvirága. De mit csinálhat az olyan költő, aki nem a természet vadvirága, hanem a kultúra sokszínű és dússzirmú virága, mint Arany vagy Babits? Nem affektálhatja a komplikálatlan egyszerűséget, mikor belső élete komplikált és gazdag, nem affektálhatja a forma bonyolultságát, mikor mondanivalójának minéműsége a zárt, tökéletes és művészi formát kívánja meg. Babits mondanivalója így őszinte, természetes, közvetlen és meleg, ahogy a verseiben ki van formálva, az ő formaművészete az ő közvetlen kifejezési módja, — épen akkor válnék őszinteség nélkül valóvá, ha más formában fejezné ki. A művészi forma nem ruhája a mondanivalójának, nem is bőre, hanem az arca, amelyről megismerni és amely kifejezi.

Babits költészete nem a merőben csak érző ember költészete, hanem a gondolkodó emberé is. De a költő élete olyan hőfokra van hevítve, hogy a gondolat is felolvad benne, — ő érzi a gondolatot is. Ez pedig a lelki élet gazdagságát jelenti. A tiszta érzéshez még egy új elem jön: a megérett s az érzés tüzeiben felolvadó gondolat. Különben is értelmetlen babona az, amikor a gondolat hidegségéről beszélnek, szembeállítva az érzés melegségével. Hideg lehet a tudós gondolata, melyet könyveiből merít, de mindig meleg, érzés- és indulatelemekkel telített az a gondolat, amely az emberből belül-

ről, élményéből, a világgal és önmagával való súrlódásából támad. Babits lírája erre meggyőző példákat ad. Vannak versei, melyeknek anyaga teljesen gondolati természetű és mégis ditirambikus forrósággal hatnak. Mert az ő gondolatai nem valami logikai folyamat eredményei, hanem életének jelenségei és eseményei és épen ezért erős indulatokat váltanak ki benne. Nem úgy gondolkodik, mint a tudós, hanem mint a gondolattól megszálalt ember, egész lényével, nemcsak értelmével, hanem érzésvilágával és minden izgalomra erősen reagáló idegrendszerével is.

Hogy mennyire önmagát, életének líráját énekli, az kitetszik abból is, hogy csaknem minden verse életének egy felismerhető etappeja, — verseiből pontosan ki lehet következtetni belső, lelki életrajzát s a külső életrajzának is a fővonalait, azokat, amelyek költészetére lényegesek és megkülönböztetők. Városi életre, kultúr-foglalkozásra született ember, akiben azonban épen él a vágyódás szülőföldje kedves, enyhe, dombos tájai után, melyek mindig megmelegítik szívét. Életmódja a magyar városi intelligens középosztálybeli ember életmódja: napi munka, tanulmány, pihentető sétálgatás, néha egy-egy utazás, egyszerű, nem mozgalmas, inkább szűk bizalmas körrel érintkező társasélet az eseményszerűsége. Élete elzárkózott, belső élet, távol van tőle a közéletbe való beleavatkozás vágya, kontemplatív és passzív, kissé zárkózott is, mert ideges elfogultság zárja el az emberek tömegeitől. Sokkal többet él a maga lelki világában, mint a realitásokban. De néha kikívánczik önmagából, a világba, aztán ezt a kívánczást is belsőleg éli ki, a teljesületlen kívánság me-

lancholiájának átérzésében és a fantasztikumban. Ez a fantasztikum igen nagy szerepet játszik benne, a passzív ember cselekvésvágya s a cselekvésre való képtelenségből származó hiány-érzés teszi szükségyszerűvé, mintha azok az élettényezők, melyek másoknál az akaratban játszódnak le, nála a fantáziában szívódnának fel. Majdnem minden versében van több-kevesebb fantasztikus elem, ha nem másban, hát a képes beszédben — egy a szélben bólogató fa, egy utcai lámpa képét, egy ajtócsattanás hangját olyan szóval jeleníti meg, amely fantasztikussá nagyítja vagy kicsinyíti, — a jelzőkben, a szavak egymáshoz rakásában, néha egy színben vagy ritmus-formában. Ifjabb korának szeszélyes játéka a verstechnikai megoldásokkal tulajdonképpen nem egyebek, mint a fantasztikum beleszívódása a formakezelésbe. Az ő fantasztikuma azonban sohasem kerül légüres térbe, mindig marad kapcsolata a realitással, a fantasztikus dolgokat is reálisan, szemlélve látja. *Gólyakalifa* regényének fantasztikumát is a reális részletek elevenése, jellemző volta és valóságossága teszi egész sajátosságosan érdekessé.

Babits költészetének lényege egy csillapíthatatlan, nagy sóvárgás. A passzív ember sóvárgása az elérhetetlen, az élet teljességének kiélése után. Már egy fiataalkori versében is a soha-meg-nem-elégedésről írt — e szóval kifejezi azt, ami tulajdonképeni mondanivalója van önmagáról. Mindenütt akadályokat lát önmaga körül és önmagában, a tér és idő, az anyagi lehetőségek, a mindennapi robot és az emberi rosszaság és ostobaság, a megszokás és a restség határait és azt a legnagyobb korlátot, melyet a saját lénye, az ember-

nek önmagába zártsága és önmagából kiszabadulni nem tudása állít elébe. Ezért telik kedve az utazásban — minden utazásban van valami lerombolása az élet korlátozottságának — ezért merül el könyveiben, mert legalább elméjét akarja kiszabadítani a tudás korláttalanságába, ezért vágyódik a korlátlan, végtelen és örökkévaló természettel kapcsolatba jutni és ezért telik gyönyörűsége fantáziája játékában, mert ebben az elkerített világban legalább ez előtt nincs sehol sorompó. A lelke mindig sebzett a túlérzékenységig, mert mindig hozzáütődik valami korláthoz, amelyen át akart törni. Az életet teljesen élni akarni mindenkinek, de különösen annak, akiben erre nincsen aktivitás és elszánt erő, csillapíthatatlan fájdalom és Babits melancholiajának ez a gyökere. Az ő belső tragédiája az, hogy az embernek mindig el kell buknia abban a harcban, amelyet az élet maradéktalan, teljes kiéléseért azokkal az akadályokkal folytat, amelyek az életben és önmagában ennek elébe tornyosulnak. Ez az a *nagy élmény*, mely őt költővé tette, mert a költészet az egyetlen mód, hogy a korlátlan és teljes élés illúzióját megszerezze magának.

GÁRDONYI GÉZA.

Gárdonyi gyermekkora és első „fiatalkora” a Dunántúl folyt le, ahol közvetlenül a nép között élt mint a falusi emberek beszédét, cselekvését mozgását figyelmes szemmel magába szívó kisgyerek, majd mint a paraszt gyerekekkel veszködő tanító. Ami élménye a néppel kapcsolatban volt, azt túlnyomó részben ebből a korból hozta magával, úgyszintén másik kedves témakörének, a vidéki kis intelligencia alakjainak és levegőjüknek az ismeretét. Szegedi újságíró korában még lehetett több-kevesebb érintkezése a néppel, de ez már távolról sem adhatott neki annyi adatot és élményt. Még kevésbé a budapesti zszurnalisztáskodás — ez már inkább a városi élet színeit adta neki, de hogy ez mily kevés tért foglaló eleme volt írásának, azt könyveinek minden olvasója tudja. Egy-egy pillantást vetett a parlamenti politika, a szerkesztőség, a színházak körüli életbe, amely nem érdekelte valami nagyon; társadalmi életet egyáltalán nem élt s a fővárosi élet típusaiból és komplikációiból nagyon keveset tartott érdemesnek a megírásra. Olyanformán volt vele, mint *A tekintetes úr* című könyvének alakja, aki sehogy sem tud megszokni a városban, az úriás környezetben, mindig idegen marad benne, sőt

ellenszenvvel reagál rá. Aztán következett az egri időszak, ebben már szabadon élhetett és élt is magányos kedvtelésének, különös elmélkedésének és csak kevesekkel tartott fenn állandó érintkezést. Az egri és eger vidéki népből is kevés megfigyelési anyag jutott hozzá. — néhány novellájában látunk matyó vagy palóc parasztokat, ezeket is inkább csak kívülről nézte meg. Ami intimítást a népeletről tudott és megírt, az mind a dunántúli fiatal évekből való.

Mégse lehet mondani, hogy ő a dunántúli magyar nép irodalmi specialistája olyan értelemben, ahogy Mikszáth a palócoké és fejlődése egy szakában a szegedieké. Gárdonyi paraszt-ábrázolásának nagyon kevés a regionális színe. Ő nem egy bizonyos fajta parasztság specifikus karakterét rajzolta, hanem egy általános paraszt-típus képből indult ki s ennek változatait írta meg, a mindig és mindenütt egyforma parasztot, nem a különleges, lokálisan jellemző vonásokat hangsúlyozta, hanem a közösekét, az életmód, foglalkozás, műveltség közös tényezőiből sarjadt, minden vidék parasztjában egyforma vonásokat. Ebben különTM áll mindenkitől, aki magyar parasztokról írt. Jókai és Mikszáth a maguk anekdotikus módján igyekeztek kihozni a különböző vidékek parasztjainak különböző karaktervonásait, Móricz Zsigmond a szatmári és kunsági parasztot látja mindig maga előtt, a maga ethnografiai valóságában. Mindegyiküknél erősebb az ethnografiai elem, mint Gárdonyinál. Ezenkívül ő a falusi nép társadalmi rétegződésére is kevés figyelmet szentel, a szegénység és gazdagság örök ellentétén túl nem igen mutat társadalmi osztálykülönbséget paraszt és paraszt

között. Móricz fedezte fel a falu szociális tagoltságát, amely kicsiben azonos az ország társadalmának tagoltságával: megvan benne minden réteg, kezdve az arisztokrácián, a proletariátus aljáig.

Gárdonyi paraszt-ábrázolásának lényege és értelme nem ebben van, hanem a paraszt-lélek intimitásának ábrázolásában. Az ő képeinek nem. a széles és mély háttér a jellemzője, hanem az előtérben lejátszódó lelki események, amint bennük a szántóvető ember egyszerű életfelfogása, erkölce, észjárása tükröződik. A gazdag és eleven háttér hiánya bizonyos idilli ízt ad legtöbb paraszt-ábrázolásának amit az is fokoz, hogy nála erős nyomai mutatkoznak még a földdel közösségben életkultúrától meg nem rontott egyszerű emberek ártatlanságáról szóló rousseau-i tanításnak. Velejünkben kicsiny, de a parasztember lelket erősen megrázó tragédiák és napfényes mosolyú apró komédiák az ő paraszttörténetei, amelyek mindig egy-két magánélet körén belül játszanak le. Nem a falu elevenedik meg bennük, hanem a falu egy«s emberei a maguk külön-dolgaiban. A legszélesebb közösség, amelyben ezek a történetek lefolynak, a családi. Jellemző rá nézve, hogy bármi nagy teret foglal el élete munkájában a népelet, regényt parasztról sohasem írt, egy két hosszabb novellán kívül csupa apró képet. A regényhez szélesebb háttér kellett volna, egy sokkal nagyobb darab a falu közös életéből, de ez őt nem érdekelte különösebben. Kevéssé érdekelte a nép érintkezése is az úri osztállyal, az ő parasztjai között legfeljebb ha a pap meg a tanító jelenik meg néha, más úrféle már alig. A városba került parasztember,

aki nem tud beletalálni a városi élet komplikáltabb, a faluétól eltérő rendjébe és kikíváncozik a neki örökké idegen levegőből, — ez már gyakrabbi és dúsabb témája: alapjában véve a Göre Gábor karrikatúrája is ebből a motívumból van fejlesztve.

Jellemző azonban ránézve, hogy paraszt-típusai nincsenek, egyik alakja sem áll úgy előttünk, mint a parasztság egy bizonyos körének vagy csoportjának reprezentánsa. Mindig egyénítve rajzol: embereket, akik életük és karakterük kontúrjával vannak elválasztva mindenki mástól és mindegyikük egy zárt egység. Azt akarja mutatni, hogy erős emberi felindulások, érzéshullámzások, különös élet-komplikációk milyen hatásokat váltanak ki és főképen milyen formában nyilatkoznak, ha parasztemberekben játszódhatnak le. S ennek megmutatására nem a naturalizmus eszközeit használja: a paraszt-élet durva-folytonos testi munkával járó esetlensége, a tudatlanságból folyó bajai és bűnei alig jelennek meg nála s akkor is mindig humoros színezésben. A szép vonásait keresi meg a parasztnak, aki nála mindig bizonyos mértékig idealizáltan jelenik meg. Nem abban az értelemben idealizáltan, mint a rossz népszínművek színpadi parasztjai, nem meghamisítva, kiöltöztetve és kimosdatva, hanem szép és finom lelki mozzanataikban felfogva, a kíméletes és elnéző gyöngédség szempontjából nézve. Nem a népszínmű stílusában rajzolja a parasztot, hanem a népdal stílusában. Mint ahogy a népdalban lelke legszebb rezdüléseiben jelenik meg a nép, a vágy, a bánat, a csalódás, a honvágy, a halál gondolatával való érintkezés pillanatai-

ban, úgy jelenik meg Gárdonyinál is. Ezért hiszem, hogy ő a népelet ábrázolásában a népköltészetből indul ki: a népdal líráját transzponálja át elbeszélő költészetté. Ha összeállítom magamban a népdal legényének vagy lányának egy egységes karakterképét, körülbelül pontosan azt a képet kapom meg, mint Gárdonyi elbeszéléseiből. Csak-hogy amíg a népdal kevés sztereotip helyzetre redukálva mutatja meg ezt a képet, addig Gárdonyi invenciója nagyon sokféle és nagyobb változatossága komplikációkba tudja beállítani és tágabb teret enged az egyéni emberi sors változatainak. Ennyiben Gárdonyi ábrázolása népies, sokkal nagyobb mértékben az, mint Petőfi óta bármely más íróké, aki a népeletet ábrázolta: a népdalköltészetnek kiszélesítése szélesebben átfogó és dúsabb érzelmi regiszterű epikává. Ebben van az ő népeleti rajzának megkülönböztető vonása minden mással szemben s ebben van sajátos értéke is. S nyelve is, alighanem tudatosan a népköltészet nyelvéből indul ki, erős ritmusú rövid mondatai, a lehetőségig leegyszerűsített kifejezési formái, a paraszt-élet képzeletkörén belül maradó kép és szólam-kincse a nép ősi költői nyelvanyagából vannak kiépítve.

*

Gárdonyi természete szerint novella-író volt. Nem a nagy formák monumentális mestere, hanem a kis formák finom és gyengédkezű művese, nem a tér hatalmas tömbjeivel dolgozó architektúrában volt az ereje, hanem az enyhe, finom vonalak vezetésében, a lágy és harmonikus színek felrakásában. Regényeiben és drámáiban sem az

architektonikus rész a fontos, sőt ebben erős bizonytalanságok is vehetők észre. — az előadás vonalaiban és a részletek színeiben van a lényegük, a hatásuk fő elérne. Erre a legtöbb bizonyítékot történelmi regényei szolgáltatják. Ami ezekben történelem, az csak messziről fénylő színhátér, a földolog, az előtér, a mindig egyforma, időtlen kicsiny emberi sorsok képe. Nem a múlt páthosza sugallta ezeket a regényeket, nem is az az érdeklődés, amellyel a történelmi regényírók egy kor tükrében keresik egy nép, egy nemzet, egy ország, vagy az emberiség sorsának vagy jellemének képét. Gárdonyit az érdekelte, mivé alakul egy-két jelentéktelen, a nagy eseményekben legfeljebb passzív szerepet játszó ember élete egy bizonyos történelmi kor milieujében. Azt lehet mondani, történelmi műveiben a történelem csak másodszorban fontos az apró emberi magánügyek mögött. Ez tudatos, poétikai gondolat nála, ő így fogta fel a történelmi regény faladatát, de ezt a poétikai gondolatát viszont szellemének természete és általános érdeklődésének minéműsége sugallta. Csak azt csinálta történelmi regényeiben, amit a jelenkorból merített regényeiben és novelláiban. Ezeknek sincsen semmi közéleti hátterük, alig kapcsolódnak össze az író korának politikai vagy társadalmi kérdéseivel, teljesen a magánélet körében mozognak. Alakjainak és történeteinek a társadalomban való elhelyezkedése, a társadalom vagy a közélet problémáival, az állami és társadalmi intézményekkel való súrlódása őt nem érdekelte. Ebben a tekintetben igen messze esik a naturalisztikus regénytől, amely teljes milieujából, annak egész komplexumából igyekszik

kimagyarázni az embert és társadalmpolitikai vagy erkölcsfilozófiai kihangzást ad kompozíciójának. Kevés író van, aki annyira kiküszöbölt volna komplikációiból mindent, ami általános, nagy embertömegekre vonatkozó probléma. Az emberi sorsokat ő magukban vizsgálja, nem a többi emberek sorsára vetítve. Ezért nem alkotott típusokat, amelyek egy fajt, egy kort, egy osztályt reprezentálnak, — munkáinak egészéről mondhatnám talán, hogy megkapom belőle például a magyar paraszt képét, ahogy Gárdonyi látta és elképzelte, de nincs emlékezetemben egyetlen alakja sem, akiben több, vagy más tükröződnék, mint ő maga.

Nyilvánvaló, hogy ezzel megszűkítette írásainak kisugárzó körét s közlenivaíóit keskenyebb perspektívába állította. Viszont azonban megszabadította magát sok ballaszttól, sok olyan mellékgondolattól, amely akár benne, akár az olvasóban a művészet lényegétől idegen képzetköröket érintene. Teljesebben és zavartalanabban a művészire állította be mondanivalóját. Neki az volt a fődolog, hogy az embereket, akikről közlendői voltak, intimitásukban ábrázolja, ahogy önmagukkal és a maguk emberi problémáival szemben állanak, küzdenek, szenvednek vagy ujjonganak és ahogy a maguk külön életét élik, tekintet nélkül a rajtuk kívül eső dolgokra, eseményekre vagy intézményekre. A mi sajátos szellemi levegőnkben alig van olyan író, akinek méltánylásába, elfogadásába vagy visszautasításába bele ne játszanának a politikai melléköngék. Gárdonyi ebben a tekintetben egyedül áll, — őt ugyan bajos volna még nálunk is politikai szempontból kriti-

zálni, mert írása nem ad semmiféle támpontot politikai állásfoglalásának megítélésére.

Filozófáló kedv volt benne, szeretett az élet-halál kérdésén, a metafizika problémáin töprengeni. A *hatalmas harmadik* című regénye már címével is Schopenhauerra utal és egy schopenhaueri gondolat regénnyé fejlesztése. A pesszímista filozófia általában volt rá bizonyos hatással. Ez azonban inkább csak kedvtelés volt nála, kísérletező kedvének nyilvánulása, laikus játéka a filozófiai gondolattal egy olyan szellemnek, amely természete szerint nem filozófiai. Az az életfilozófia, amely írásaiból, mint azok levegője árad, alig különbözik a mai művelt magyar emberek általános életfilozófiai közkincsétől. Őt nem az élet gondolati reflexe érdekelte, hanem maga az élet, mint jelenség. Szemlélő és szemlélődő szellem volt, amely ha néha gondolkodóba esett is, hamar visszatért mindig az eleven valósághoz, a természethez és az emberhez. Minden pesszimiztikus eszmélkedése mellett szerette az embereket és az életet; mint napfényes tájkép horizontján néhány sötét felhőfoszlány, olyanok voltak az ő pesszímista gondolatai. Ismerte és megértette a szenvedést, az élet tragédiáit megragadó emberi együttérzéssel tudta formába kötni, de végső eredményben derült lélek volt. Igaz, hogy derűtsége nem volt teljesen naiv, leküzdött szenvedésein át jutott el hozzá, de mégis, lényegéhez tartozott. Ami meghasonlást az élet szakított benne, azt kiegyenlítette, felállított magának néhány egyszerű, érvényes tételt az élet értelméről, értékéről, az emberi sorsról és ezekre szilárdan rájuk támaszkodott az élete. A morál bonyolult

kérdései kevéssé foglalkoztatták, a moralista ítélő szelleme nem volt meg benne. Alakjai vagy történeteik soha sincsenek morális élre beállítva. A szenvedély nála elemi — tehát morálon innen vagy túl való — jelenség, vihar, amely életeket elsodor, vagy lecsillapul, mielőtt még nagy bajt csinálna. Ő nem keresi pusztításaiért a felelősséget. A szerelem is mint elemi erő, az emberi akarattól független vihara az érzékeknek jelentkezik nála, csaknem mindig mint a fiatal ösztönök természetes játéka, amely vagy boldogságba vagy pusztulásba ragad, de a bűnbeesés motívuma alig játszik benne szerepet. A természet tette, tehát lehet isteni gyönyör vagy pokolbeli kárhozat, de semmiesetre sem bűn, — ez Gárdonyi ítélete róla. Az ő fiatal szerelmesei mindig tiszták, szűziesek, ártatlanok, még ha engednek is heves vágyuknak. Feledhetetlenül szép alakokat tudott az ilyen szerelmeseiből teremteni. Foglalkozott többféleképen az érzéki kielégülés vágyát leküzdő szerelem különös komplikációival is. (A hatalmas harmadik, Ábel és Eszter, részben A láthatatlan ember Zéta-Emőke motívuma is), de ezzel sem erkölcsi szempontból. Ezekben a kísérletezésekben inkább valami keserű élettapasztalat lecsapódását kell keresnünk.

Minden oda vezet vissza, hogy ő intimitásban nézi és látja az embert, még pedig teljesen közvetlenül, az ítélet momentumának lehetőleg teljes félrehárításával. Ezt az intimitást pedig a szereteten keresztül szemléli. Szereti az embereit, gyönyörködik bennük, szépeknek és jóknak látja őket (rossz emberei nincsenek is, ha elvétve akadnak is nála, nincs közülök egy sem megelevenítve,

csak rekvizitumok, az író nem látta őket), nincs szemléletében sem harag, sem lázadás. Innen van bizonyos idilli vonás legtöbb írásában és még inkább innen van az a sokszor elbájoló gyöngédség, amellyel alakjait, életüket megfogja. Érzésem szerint ebből a gyöngédségből fakad legjobb írásainak legtöbb szépsége.

Érdekes, hogy Gárdonyinak a magyar vidéki életet a maga intimitásában ábrázoló művészete, korban összeesik azzal az idővel, amikor a nagyvárosi élet motívumai és a nagyvárosi ember lelki struktúrája először nyomultak be nagy erővel a magyar irodalomba. Ettől a korhangulattól ő tudta magát legjobban függetleníteni, s ennek inkább szimbóluma, mint tényezője a saját elmenekülése a fővárosból, a vidéki élet magányába, abban az időben, amikor a magyarok nagy tömegei a menekülés fordított útját keresték: a vidékről menekültek a fővárosba. De Gárdonyi a maga útjain járó, mindentől és mindenkitől független lélek volt, egész a különködésig. Ösztöne arra hajtotta, hogy konzerválja magát úgy, ahogy fiatal korában kifejlődött a lelkivilága. Ezzel pedig konzerválta magában az életnek azokat a képeit is, amelyeket gyermek- és fiatalkorában öntudatlanul magába szívott. Semmire sem gondolunk annyi szeretettel és gyöngédséggel, mint gyermek- és ifjúkorunk élményeire. A gyermekkori és ifjúkori élmény frissesége adja meg Gárdonyi falusi írásainak báját, azt a meleg, közvetlen és dalszerű lírát, amely alakjainak és történeteinek a természetes levegője.

Egri magányában Gárdonyi csöndes, szemlélődő életet élt, eseménytelen napok közben festegette maga elé képzelete képeit. Szemlélődése nem volt- valami rendszeres filozófiai tanulmány, de tekintélyes teret, foglalt benne a filozofálás. Olvasott is némi filozófiai könyveket, gondolatai közt néha felbukkannak olyanok, melyeket a filozófiai irodalomból ismerünk s úgylátszik, az okkult tudományok is érdekelték. Itt-ott találunk nála a halálon túli életre, a lélekvándorlásra és az okkult gondolatkör egyéb motívumára figyelmeztető megjegyzéseket, ötleteket. Egy időben megpróbálta illetén elmékedéseit, — talán a Wildeből és Nietzsche-ből kiinduló akkori aforizma-divat hatása alatt is, — apró, kiélezett aperszükbe foglalni. Inkább a különös gondolatok érdekelték, hiszen emberi lényében is volt bizonyos különcködés és már fiatal korában is szeretett furcsa ötletekkel mesterkedni, mint például az újságíró korában szerkesztett «örök naptár». Ilyen kedvtelésének volt eredménye a Dante-körkép és az ennek kedvéért hevenyészett Dante-fordítás.

Mindez azonban távol van attól, hogy őt valami-féle tudós költővé tegye. Egyáltalán nem is intellektuális költő. A naiv szemlélet az ő ereje s ahol megpróbál a gondolatok világából konstruálni, inkább bágyasztja, mint mélyíti vele mondanivalóját, vagy lazítja a kompozíciót. Pesszimiztikus ötletei sokszor sajátságos ellentétben vannak elbeszélése egész lelkével, — annak a jele ez, hogy ezek csak ötletek, kigondolások, vagy kívülről belejutott hatások eredményei, egyénisége magvának nincs velük szerves kapcsolata. Legtöbbször nem is dolgozza bele organikusan gondolatait

cselekvényeibe vagy alakjaiba, hanem kísérőzene-ként elegyíti hozzájuk. Ezért munkája e részének nem kell elsőrendű jelentőséget tulajdonítani, nem is adnak különösebben használható kulcsokat az ő megértéséhez.

Egy gondolkör azonban állandóan foglalkoztatja: férfi és a nő közötti viszony, a szerelem és házasság nagy emberi és írói problémája. Ebben külön álláspontja, mondhatni különvéleménye van, amelynek fejlődését végig kísérhetjük pályáján. Ez már valódi életprobléma neki, amely állandóan foglalkoztatja, — nyilván, mert nagyon erős élményi magból keletkezett.

Gárdonyi nem a szerelem költője. Nem a szerelem sokféle változatait írja meg, a szenvedély ezerféle fokozatait és színeit, az élet törvényeivel, vagy a társadalmi konvenciókkal való súrlódásait. Egyetlen változata van a szerelemnek, amely teljes rokonszenvét és érdeklődését köti le és melyet mindig új és mindig forró színekkel fest: a fiatal szerelmesek heves sóvárgása, ellenállhatatlan súrlódása egymás felé. A romlatlan, még nem raffinait, nem bonyolódott, sem el nem tompult érzékiség lobogása, mint természeti erő, melynek az ifjú testek és lelkek tehetetlen rabjai, amely megragadja ösztöneiket, mint valami forgószél, és viszi életüket ismeretlen vég felé, akaratukkal ellentétes irányba, — ez Gárdonyinak egyetlen szerelmi témája, amelyet az átélés lírájával ír meg újra meg újra.

Ezt a motívumot átviszi az élet mindenféle körein: mutat paraszt leányokat és legényeket, akik vak vonzódással buknak egymás felé, mutat kispolgári környezetből való alakokat a fiatal sze-

relmi epekedés szenvedélyes attitude-jében, beleállítja ezt az élethelyzetet régmúlt történeti korokba. Lényeges vonásaiban és következményeiben mindig egyformának festi, csak színeiben van gazdag változatosság. Tipikus ez *A láthatatlan ember-ben*: itt sajátságos kettősségben mutatkozik meg, mint Zéta céltalan, forró sóvárgása Emőke után s Emőke céltalan, forró sóvárgása Attila után. Mind a kettő eredendően tragikus: épp oly lehetetlenség, hogy a hún vezér leánya, Emőke reagáljon, egyébbel, mint ártatlan leányos jóssággal a görög rabszolga fiú szerelmére, mint amilyen lehetetlenség, hogy Attila észrevegye vezére kis leányának titkolt, szemérmes szerelmét. Emőke utána hal Attilának, Zéta sebzett szívvel, a szép leány képét haláláig szívében hordva megy vissza Bizáncba. Ez a fiatal szerelem Gárdonyinál mindig tragikus végre jut. Ő a boldog szerelmet nem ismeri. Vihar, amely megráz és elpusztít — ez a szenvedély az ő felfogása szerint. Ez nem erkölcsi gondolatból következik nála, nem az elkövetett szerelmi bűn büntetése, hanem a dolgok természetéből folyó konzekvencia. A Romeo és Julia története ismétlődik meg nála minduntalan: a tomboló szenvedély természetes vége a tragikus vég, mert a szenvedélyből nem következhetik jó. Fiatal paraszt-párjai mindmegannyi *Borneo und Julia im Dorfe* — anélkül, hogy csak egy halvány jel mutatna bennük Gottfried Kellerre, akit Gárdonyi aligha is ismert.

A szenvedély kikerülhetetlen végzetességéről való felfogás mintegy magva Gárdonyi egész életfelfogásának, — az ő mindenütt és mindig kibukkanó ős-motívuma. Akár állít át nem hágható

akadályokat szerelmesei elé, akár nem, ez mindig egy végre jut ki. Azok a képei és jelenetei, amelyekben ezeknek a fiatal szerelmeseknek a vágyódásait, búját, ujjongását írja le, a legszebb lapjai élete munkájának, — valóságos himnuszai a szerelemnek, de sötét himnuszok, halál vagy legalább is keserű kiábrándulás a kihangzásuk. S majd mindig az Ádám-Éva motívum újul meg: a nó az, akiről a szerelmi varázs árad s a nó viszi romlásba a férfit, mert ő az érzékibb és a fogékonyabb képzeletű. Gárdonyi a képzelődésben találta meg, — mint ezt *Szunyogh miatyánkja* című regényében ki is fejt, — a szerelem bajainak és bűneinek forrását. Ha az emberek nem képzelődnének a szerelemről, ha nem aggatnák tele képzelődésük színes üvegdarabkáival a nőt és nem ábrándoznának és beszélnének annyit róla, akkor nem is következnek belőle annyi boldogtalanság. S ebben az ítéletben az irodalom is megkapja a magáét, mint a szerelmi képzelődés egyik szítója. Gárdonyi a józan ész követelményét állítja szembe a szenvedéllyel.

Nem az a fontos itt, hogy fölcseréli az okot a következménnyel, még kevésbé az, hogy hasztalan a józanság hangoztatása az Ösztönökkel s a belőlük felviharzó szenvedéllyel szemben. Fontos az a tény, amely ezek mögött a gondolatok mögött van. Egy egész életre szóló nagy csalódás rejtegetett titka bukkan itt akaratlanul napvilágra. A megcsalódott és saját érzéseiből kiábrándult ember keserű filozófiája ez, amely keresi a saját boldogtalanságát megoldó formulát. Figyelni kell arra, hogy mennyivel halványabbak nála a színek, ha a szerelem másféle változatait próbálja, ritkán, tollára venni. Csak az első ifjú szerelem ábrázo-

lására van neki erősen izgalmasan átélt élményi anyaga.

Ez a csalódás elidegenítette őt a nőtől. Kivéve szép ifjú szerelmeseit, vajmi ritkán rajzol nőt szerelmi vonatkozásban rokonszenvesnek. Valami ingerültséget éreztet a nőekkel szemben és nagyon sok szava és színe van a női önzés, kíméletlenség, csalfaság, férfiakat befonó mesterkedés ostorozására. *Hosszúhajú veszedelem* — ez egy kétkötetes novella-ciklusának a címe, de körülbelül ez formulázza legélesebben a nőről való nézeteit is. Kevés írónak volt olyan kedvezőtlen ítélete a nőkről, mint Gárdonyinak. Úgy illenék, hogy a nők ezért szeressék és érdekesnek tartsák, mert ők mindig szívesen hallgatják nemük maliciózus kritikáját.

A szerelemről való ezt a felfogását Gárdonyi sajtóságon kapcsolja bele a házasságról való nézeteibe is. Nő-ellenes, tehát házasság-ellenes is. Boldog házasságról ritkán ír, annál gyakrabban olyanról, amelyben a férfi szenved a nő miatt. Előbb említett novella-ciklusában egy sereg férfi elmondja, miért maradt agglegény — csaknem mind idején rájött, a házasság közvetlen küszöbén, a nőnek valami hibájára, csúnyjére, mesterkedésére és elment a kedve. S utólag valamennyi meg van elégedve, hogy így történt. Egészen sajtóságos, egyéni nézésmodot árul el az, ahogy némely művében a szerelmet és a házasságot egymástól elválasztja. Az *Ábel és Eszterben* például Eszter férjhez megy egy férfihoz, aki iránt közömbös, gyermekei vannak tőle, de azért Ábelt szereti tovább, a szűzleány ártatlan szerelmével. Valami történt Gárdonyival a házasság és szerelem ügye körül, ami mind újra meg újra arra izgatja, hogy az emberi élet e

két főfontosságú viszonylatától való felfogását hozzáidomítsa élettapasztalatához. Megnyugodni azonban nem tud benne, a problémát minduntalan fölveti újra, kísérletezik különféle megoldásaival, de minden kísérlet után érezzük, hogy nem nyugodott meg benne, — ezután is tovább fog kísérletezni. S hogy mennyire komolyan veszi a problémát, azt leginkább abból látni, hogy a könnyű szerelem, a szerelmi kaland motívuma alig szerepel írásaiban. A szerelemellenes költő nagyon tiszteli a szerelmet.

*

Az a generáció, amellyel Gárdonyi is jött. vonatkozott az elébe torlódó kérdések gyökeres megbolygatásától. Inkább a kompromisszumok és a félmegoldások levegőjében élt. Irodalmilag ez abban nyilvánult, hogy az irodalom óvakodott az érzelmi és eszmei problémák kimélyesítésétől, mert akkor minduntalan olyasmivel találta volna magát szemben, ami problematikus és izgató. Inkább a letompítás módszerével élt, az izgató vagy kényelmetlen kérdések elsimításával, a mélységek kiegyenlítésével. Elmésen, kellemesen szórakoztatni a közönséget, ezt látta feladatának, még egy kis felületesség árán is. A líra épp úgy őrizkedett a szenvedélyes, nagy érzésektől, inkább a szelíd, ártalmatlan belső hullámzások körén belül maradt, mint ahogy a regény és a dráma elkerülte a nagy konfliktusokat, a súlyos társadalmi vagy lélektani komplikációk feltárását. Ezért ez az egész irodalom, bármennyi értéket produkált és bármennyire kiterjesztette a magyar írás formai lehetőségeit, súlyra kissé könnyűnek érzik ma a mi számunkra.

Gárdonyi a leghamarabb és legjobban bontakozott ki ebből az ernyesztő szellemi levegőből. A nagy harcos szenvedély hiányzott belőle s a gondolat súlya is, de megvolt benne a megérezés mélysége és finomsága. Az élet rejtelmességét, az emberi indulatok mélységeit ő jobban megérezte, mint a vele egyívásúak közül bármelyik, ő volt köztük a legerősebb lírikus, elbeszélő létére líraibb, mint majd minden versíró kortársa s az ő pszichológiája hatolt a legmélyebbre. Néha egy-egy lapján a legnagyobb mélységeket is merte és tudta érinteni. És — a novellában legalább, mert hiszen regényei is majd mindig novellába csökkennek — formát alkotott magának a maga képére, amely sajátja volt, elbeszélő hangot fejlesztett ki magának, amely mint az emberi beszédhang, utánozhatatlan, egyszerű és megkülönbözteti őt mindenki mástól a világon.

RÁKOSI VIKTOR.

A kilencvenes években jó élet volt Magyarországon. Az országnak is, az embereknek is jól ment dolguk. Ami baj és komplikáció volt a politikában, azon könnyen túltették magukat az emberek, mert külső politika nem létezett a magyarok tudata számára, a belső politika pedig egyvágású emberek veszekedése volt, akiket szembeállított a 67 és 48, a polgári és egyházi házasság és még két-három hasonló kérdés, de nem választott el társadalmi ellentét. Egy és ugyanazon kaszt emberei voltak és a politikán túl mindenben egyféleképpen gondolkoztak. Munkáskérdés, parasztkérdés, efféle dolgok csak külföldi könyveken sárgult betumolyoknak, ha jártak az eszében, az egész nagy szociális probléma egy-két rendőrtisztviselő hivatal-szobájában zsugorodott össze. A gazdasági élet könnyű volt, kevés pénzből jól meg lehetett élni, az iparos és kereskedő gyorsan és könnyen tollasodott, a tisztviselő panaszkodott, de elélegélt csekély fizetéséből. Az igények, anyagiak és szellemiek egyformán, szerények voltak. A magyar emberek nem filozofáltak, hanem éltek, nem gyötörték magukat keserű kérdésekkel, kellemes benhomia volt az uralkodó temperatúra, inkább azt keresték, hogy jól mulathassanak. Hazafias szó-

noklatokkal és versekkel, cigányzenével, jó borral köszöntöttek a millennium elébe.

Az irodalomtól is azt várta akkor a magyar, hogy kellemesen és izgalom nélkül mulattassa, szép hazafias szólamok variálásával melegítse™ a szívét, kedves színezésben mutogassa neki a saját életét és ártatlan tréfával csiklandozza a nevető kedvét. Ha valaki keserű vagy nyugtalanító hanggal próbált közeledni, az előtt becsukódott ajtó, ablak. Jókai még élt és az ő édes szava volt a mustárja a jó magyar írásnak. Semmit sem vettek nagyon komolyan akkor a magyar emberek, az irodalmat talán még kevésbé, mint most. Mikszáth csipkelődő, de semminek a gyökeréig nem menő szatírája és mindenben mulató anekdotázása fejezte ki legteljesebben a kor hangulatát.

Rákosi Viktor volt ennek az időnek a par excellence humoristája. A mindig jókedvű Sipulusz, aki tele van furcsa ötlettel, figurás alakokkal és beszéddel, ha megszólal, már nevetni kell és ő maga is együtt nevet a nevetőkkel. A készlete kifogyhatatlan, minden vasárnapra van valami új ötlete és még ezután is telik neki egy élclapra való. Kedves jó fiú, tréfálkozik, ingerkedik, csúfolódik, de sohasem bánt senkit, nincs benne keserűség egy csepp sem, nagyképűség még kevesebb, nem moralizál, a szatirikus ostort csak arra használja, hogy élceket, szójátékokat pattogtasson ki vele, ütni ugyan nem üt vele soha senkit. Semmi mást nem csinál, semmi mást nem is akar csinálni, csak mulatni és mulattatni. Gyermekeiten egyszerű és ártatlan lélek, derült és bohókás, játékos és temperamentumos. Egy országot mulattatott évek során át, voltak tréfái, melyeken napokig kacagtak az emberek

mindenütt a hazában, elmondogatták, ismételték, szállóigét csináltak belőle. Egy nagy nézőter volt az ország, amelynek színpadán Sipulusz, az ellenállhatatlan jókedvű komikus színész mutatta be mókáit, folyton újra felharsanó kacagás közben, Humorának az eszközei nagyon egyszerűek, ezért, volt a hatása olyan általános, mindenkire kiterjedő: erősen torzított karikatúra, a tréfásan ki-, színezett aktualitás, a szójáték, ennyi volt az egész kellékes tára. A beszéde, a látásmódja a végsőnkig egyszerű, a gyermek is azonnal megérthette. Mindig azt az érzést keltette, hogy az író azért tréfál, mert csakugyan jó kedve van és csakugyan mulatni akar. Legfőképpen pedig elhárít magától és olvasójától mindent, ami az élet komolyságára emlékeztet, könnyűvérű és teljesen gondtalan. Sorai mögött sehohsem nyílnak keserű perspektívák, nem is igen vannak mögöttük perspektívák, az író nem is akar írásának több nyomatékot adni, mint a vidám társaság ötletes tréfacsinálója. Mulatnak rajta, amit mond. Elérte célját.

Próbálták elemezni. Mark Twaint citálták rá, aki akkor volt legnagyobb divatjában Amerikában és Európában is. Volt is köztük némi kapcsolat. Formai hasonlatosságok, mint például az első személyben való elbeszélés. De a lényegben csak az hozható Sipulusszal analógiába, ami Mark Twainnél a knock-about humorból való. Az amerikai íróban van keserűség, móka mögé rejtett erkölcsi ítélet és világmegvetés, ő nem föltétlenül és kizárólagosan jókedvű, sokszor azért mókázik, hogy ne kelljen haragudnia. Sipuluszban ugyan nincsen harag, sem ítélet, még kevésbé ember- vagy világmegvetés, ő szereti az embereket, szolidáris velük,

épen olyan, mint okosokkal szerényebb, semhogy itelni akarna fölöttük, gyönyörködik az életben, a maga módja szerint, úgy hogy mulat rajta. Optimista, nem filozófiai elvből, hanem természete szerint. Mindennek a derűs oldalát látja és minden komplikációt megold egy élccel. Szerelmi bánat? Pénztelenség? Családi bajok? Mindenféle más szomorú vagy kellemetlen dolog, amit az élet hoz? Mind vicctémává válik, akárcsak a foghúzás vagy a nátha. Eltréfálja maga elöl az élet egész sötét oldalát és csak a verőfényes oldala marad előtte. Nem akar komor dolgokat látni, tehát nem is tud, nem is lát. Hogy súlytalanná válik? Bánja is ő! Nem súlyos akar lenni, hanem mulatságos. Az ilyen embert mindenki szereti, mindenütt szívesen látják, senki sem irigyl, nincs haragosa egy se. Sipulusz volt a maga fénykorában a legnépszerűbb emberek egyike Magyarországon.

Irodalmi közmondás volt, hogy ketten vannak, Sipulusz és Rákosi Viktor. Az előbbi a könnyelmű tréfálkozó, az utóbbi az érzelmes ember és a lelkes magyar Mialatt Sipulusz javában folytatta tréfálkozásait, Rákosi Viktor elkezdte írni komoly dolgait. A *Korhadttal fakesztek két* sorozatában az 1848 hangulatát támasztotta fel, ahogy ez a kilencvenes évek nemzedékében élt. Valódi, de inkább költött epizódok a magyar szabadság hőskorából — a későbbi nemzedék függetlenségi párti emberéinek szemléletén át nézve. Minden, ami akkor történt, csupa dicsőség, emberek versengése a hősiségben, önfeláldozásban, a haza és egymás iránti szeretetben, a kihulló vér színe piros, mint a virág szirma és a csatatéri halál nyájas és szelíd. Lovagias bravúr a harc, elragadtatott mámor a

győzelem, a gyász pedig meghatottan szép. A romantika tarka leple eltakar mindent, amit nem jó nézni. Majdnem lehetetlen volt elkerülni ezekben a képekben a hatásra számított szónokiasságot és a ríkató szentimentalizmust. Jókai nem is tudta mindig elkerülni a *Csataképek* sorozatában, amely Rákosinak bizonyára mintaként állt a szeme előtt. Rákosi Viktor el tudta kerülni, az elsőt mindig, a másodikat majdnem mindig. A szónoki páthosz nincs benne az ő hangjában, ő úgy, azon naivan érezte át, amit megírt, nem affektálta a meghatottságot a saját kigondolásaitól, hanem Őszintén meg volt hatva. Átsegítette minden írói veszedelem lényének tökéletes közvetlensége. Minden író színész egy kicsit. Ő olyan színész, aki önmagát játssza. Ezért nem fog hamis hangot.

Kalandos történeteket is mondott el egy sorozatot, fiatal fiúk számára, friss hangon, könyved fantáziával, színes szemlélettel. Serdülő fiúknak kevés, olyan jó olvasni valót írtak magyarul, mint az ő néhány ilyen könyve (Galambos Pál naplója, Egy tutaj története, Kerholmi Mária, stb.) Legnagyobb erőfeszítése és legtartósabb sikere mégis az *Elnémult harangok*, — az erdélyi nemzetiségi probléma legnagyobb sikerű szépirodalmi feldolgozása a háború előtti magyar közvélemény szellemében. Az egész nagy kérdés-komplexumból Rákosi Viktor a román tengerben élő és magyarságát küzdve védő magyar szórványok sorsát ragadta ki: regényét annak a kínos ellenállásnak az élére állította be, melyet ezek a szegény magyarok az elrománosodás ellen folytatnak, s amelyben a nemzetiség védelme összeesik az ősi magasabb szellemi és erkölcsi kultúra védelmével. Ma ennek a regénynek

a politikai tendenciája különös módosító hangsúlyt nyert a háború utáni évek tragikus fejleményeivel. Rákosi már akkor a magyar irredenta egy nemét látta meg az erdélyi nagy népkeveredés színhelyein. Ma az egész erdélyi magyarság szimbólumává nőtt meg az ő kálvinista papja, a fiatal Simándy tiszteletes. Sajátságosképen, a politikai szituáció, amelyből ez a regény íródott, nemcsak megváltozott, hanem egyenesen az ellenkezőjére fordult és a regény nem avult el, sőt még szélesebb szimbolikus háttérrel kapott. Kár, hogy az emberek ma inkább a belőle csinált színdarabot ismerik, pedig jobb a regényt olvasni, mert a színpadi átdolgozás javarészt épen azt ejti el, ami a regényben irodalmilag a legjobb, az egész témába kelletnél több larmoyant ízt elegyít és jórészt kimaradt belőle a regény főérdeme: az író őszinte hite abban, amit ír.

Sipulusz időközben mindinkább visszavonul Rákosi Viktor mögé. Az író meglátogatja csapásaival az élet, kínos, hosszú betegség szegzi divánjához: az idők is mind kevésbé táplálják a tréfás kedvet. Rákosi Viktor azonban csak megkomolyodik, de nem komorodik el. Marad, ami volt: derült optimista. Az embernek a világgal szemben elfoglalt álláspontja nem függ az élménytől, természet dolga az és temperamentumé. A derült lélekből fény sugárzik a szomorú élményre, a komor kedély elködösíti az örömet.

így, betegen, törődötten, testi szenvedésektől meg-megszakított munkabírással írta meg Rákosi utolsó regényét, a *Magyar Iliászt*: a mai magyar ember aktuális nagy tragédiáját. Azt a pillanatot, amikor a magyarok ezrei döbbszent irtózáttal, tehe-

tetlen haraggal várták, mikor jönnek a hódítók elragadni a földet a magyar nemzet lába alól. A Vág mentén mutat meg egy falut, ahol a magyarok egy kis csoportja egy romantikus körvonalú, régi szabású öreg magyar főúrral az élén várja a csehek és készülődik méltó fogadásukra. Rákosi nem bírta szívére venni, hogy a tragédiát végső konzekvenciájáig fejlessze: az ő Sámson bárója hirtelen meghal, mielőtt szembekerülne a betolakodókkal, meghal az utolsó órában, amikor a faluja még magyar falu. Mégis a regény az első komoly kísérlet Magyarország mai romlásának írói formába öntésére. Figyelmeztet arra, hogy a téma arányai túlnagyok az író stíljéhez képest, a Jókaias romantika eszközeivel kerüli meg a feladatot, de előadásában és alakjaiban olyan jó íz van, az író temperamentuma és részlet-invenciója olyan frissen buzog, hogy az ember szeretettel és megértéssel teszi le a könyvet.

BEÖTHY ZSOLT.

Irodalom-tudományunk és egyetemi irodalomtanításunk színvonala nagyot esett Beöthy Zsolt halálával. Mégis csak sokkal magasabb színvonalú és előkelőbb egyéniség volt, mint bárki azok közül, akik most át fogják venni örökségét, — utolsó és nem méltatlan képviselője annak a szellemnek, amely Toldy, Gyulai és Arany alakjaiban fejeződött ki s olyan intenzívvé tette irodalmi kultúránkat, hogy virágkorára ma is csak fájdalmas irigységgel tudunk visszanézni. Nemcsak széles látóköre volt és mély világirodalmi műveltsége, hanem egyéniségének egész stílusa is nagyobb lendületű a ma megszokottnál s olyan presztízst sugárzott le róla, amelynek bajosan tudott ellenállni bárki kortársai közül. S nem volt egyoldalú tudósa az irodalomnak, hanem maga is író, aki lelkileg is az irodalom levegőjében élt, szoros kapcsolatban mindazzal, ami az irodalomra tartozik, alkotó író is, nem csupán költői munkái, regénye, novellái és verses munkái révén, amelyeknek megvan a maguk értéke, de mégis többé-kevésbé alatta maradnak egyénisége színvonalának, hanem sokkal inkább azzal, hogy saját próza-stílust alkotott magának kifejező eszközül, amely teljesen az övé. egyéni és utánozhatatlan.

Ebben a stílusban benne volt az Ő egyénisége. Szélesívű mondatok, válogatott és kiegyensúlyozott szavakból összerakva, egymásra halmozódó színek, gondosan elosztva, nem mindig világító erejű, de mindig tetszetős képek, egy kellemesen hullámzó ritmus, amelyet mindig valami páthosz ringat. Ez a páthosz hol magasba irányuló, hol érzelmesen ellágyuló, de mindig a lelke az írónak: az író lelkiállapota írasközben mindig többé-kevésbbő szónokiasan elragadtatott. S Beöthy valóban lénye és lényege szerint elsősorban rhetor volt, nemcsak a katedrán és az irodalmi társulatok szószékein, hanem az íróasztala előtt is, amikor csak az írott betű útján érintkezett közönségével. A lelki emóció nála mindig szónoklás formában jelentkezett. Érdekes ezt megfigyelni még tisztára értekező írásaiban is. Ha például valamely mű valamely szépségére akar figyelmeztetni, mondati Öntudatlanul szónoki ritmusokra csoportosulnak. Munkásságának jelentékeny része, értékre is jelentékeny, egyenesen szónoklatnak készült. Az irodalmi szónoklatot, amelynek fénykora összeesett a magyar politikai szónoklat fénykorával, ő tartotta köztünk egymaga érvényben. Egy sor záródik le vele, amelyet Kölcsey kezdett, Eötvös József, Kemény Zsigmond és Gyulai Pál vittek magasra.

A szónokiasság a romantikus iskola egyik kedves kifejezési formája. Beöthy lénye is a romantikában gyökerezett. Pályájának legnagyobb és legmunkásabb része már a realizmus és naturalizmus korába esett, de ő mindvégig romantikus maradt ízlésében, gyönyörködésében, egész valójában. Irodalmi ideáljai a világirodalomból Shakespeare,

a romantikusok Shakespeareja, akit teljesen a romantikus kritika módszerei és mértékei szerint értékelt, a magyar irodalomból Jókai és első sorban Arany János, akiben épen azokat a tulajdonságokat tudta legtöbb szeretettel és megértéssel kiemelni, amelyek romantikus gyökerűek. Az Arany utáni korszakok irodalmából is leginkább csak azokat az írókat tudta méltányolni, akikben a realisztikus gondolkodási és ábrázolási mód a legtöbb romantikus elemmel keveredett. A valóságnak megszépített képét szerette az irodalomban, a szépen és előkelően egyensúlyozott, végső konzekvenciáikban megnyugtató és harmonikus dolgokat, nem volt kedvére való, ami megdőbönt, ami feliaogat és *nem* békít ki, ami visszás érzést hagy hátra, ami a költői igazságszolgáltatás hiányával figyelmeztet az élet és a világi rend igazságára. Nem szerette a keserű igazságok irodalmát, amely rámutat a politikai, társadalmi és erkölcsi szervezet hézagaira és hiányosságaira és ezzel szítja az emberekben a nyugtalanság, a változás, az elégtelenség szellemét. Az irodalom hivatásául inkább azt tekintette, hogy gyönyörködtetve megnyugtassa az embereket és segítsen őket megtartani a fennálló rend keretében belül. Beöthy konzervatív volt, abból a konzervatív-liberális fajtából, melynek típusát a kiegyezés utáni korszak, a Tisza Kálmán kora tenyésztette ki igen sokféle változtatásban, mint a magyar intelligencia legáltalánosabb érvényű életformáját. Ezt az ő életnézetét beleplántálni a közvélekedésbe irodalmi téren, általánosan érvényessé tenni az irodalomtörténetben és a kritikában, — ez volt munkájának tulajdonképeni célja. Az író természetes célján kívül,

amely nem lehet más, mint önmagát, a saját egyéniségét kifejezni és közölni az emberekkel, neki még egy másik, propagandisztikus célja is volt: a saját életnézetét általános érvényűnek elfogadtatni. S mivel ez az életnézet minden főpontjában összeesett a korában uralkodó politikai és társadalmi rétegek, a magyar intelligencia általános életnézetével, valóban el is fogadták közérvényűnek. Az iskola és a hivatalos és félhivatalos jellegű kulturális szervezetek irodalmi hitvallása az lett, amit ő hirdetett. Beöthy egy kor magyar uralkodó rétegeinek a lelki állapotát s gondolat- és ízlésvilágát fejezte ki, kortársai között a legtöbb kifejező képességgel és formailag és legszebb formulázásban, — innen van igen nagy hatása, a maga kora közgondolkodására.

Ebből már magából következik, hogy az ő irodalmi tanítása és propagandája szorosan összefügg a politikummal. Politikusa volt ő az irodalomnak, a XIX. század utolsó negyedében kizárólagosan uralkodó, politikai iskola és stílus exponense az irodalomban. Irodalmi tanítása át meg át van szöve politikai eszmékkel és kapcsolatokkal. Nagy íróink hagyatékából azokra az elemekre figyelmeztetett mindig a legnagyobb hangsúllyal, amelyek politikailag felhasználhatók. Az irodalmi jelenségek vizsgálatának középpontjába ő tette a nemzeti jelleg eszméjét, amelyet bár sohasem formulázott és írt körül egész félreérthetetlen pontossággal, de fejtegetéseiből mindig ki lehet olvasni, hogy formailag az Arany korának realiztikusan színezett romantizmusát értette alatta, tartalmilag pedig azt a politikai és társadalmi eszme- és érzésvilágot, amelyben ő maga s vele együtt kora magyar intel-

ligenciájának zöme, az egész uralkodó réteg benne élt s amelyre rányomta — mint az uralkodó rétegek mindig szokták — a nemzetiség kizárólagos pátenst. Ebből természetyszerűen magyarázható ellentétes álláspontja a huszadik század elejével lendületbe jött irodalmi mozgalmak legnagyobb részével. Ellenszenvét keltette fel belső nyugtalan-ságuk, kritikai támadó szellemük a fennálló poli-tikai, társadalmi és erkölcsi berendezkedések ellen, a magyarság eddig némaságra kárhoztatott rétegeinek s azok politikai és lelki igényeinek megszó-lalása általuk s a magyar lélek eddig ismeretlen és semmiféle számításba be nem vett vágyainak és indulatainak feltárulása az új irodalom mon-danivalóiban és stílusformáiban.

Az az új magyar világ, amely a huszadik század elején kezdett forrongani és a világháborúval is súlyosbított kínos konvulziók között forrong most is még s ki tudja mikor jut nyugvópontra, már nem volt az ő világa. Az ő lényének megfelelő levegő a múlt század utolsó negyedének derült, optimisztikus és reményteljesen tevékeny levegője volt, az ő kora az a kor, amely megteremtette a modern Magyar-országot, de egyúttal elő is készítette, akaratlanul és észrevétlenül, Magyarország mai lesülyedését. A mai Magyarország nem volt az ő Magyarországa, napról-napra idegenebbül érezte magát benne. Meggyőződéséhez hű maradt a forradalom alatt, de az ellenforradalom alatt is, mikor nála szokatlan energiával exponálta magát az akkor divatba jött perzekuciók némely kiáltó igazságtalanságai ellen az egyetemen és az Akadémiában, de eddigi hívei között mindjobban elszigetelődött s voltak napok, mikor csak még mindig erős személyi prés-

tígee akadályozta meg, hogy ez az elszigetelődés nyilvánosan is ki ne fejeződjék. Mint egy szédületesen fejlődő, látszólag tartósra szervezett és maga előtt fényes jövőt képzelő Magyarország fia élt, sikertől, tisztelettől környezve és mint egy mély örvénybe zuhant, saját testét hasogató, jövőjét kínos szorongással kutató Magyarország fia halt meg s azok közül, akik körülvették koporsóját, csak kevesen méltók arra, hogy őt gyászolják.

HEINRICH GUSZTÁV.

Az egyetemen nein voltam hallgatója, de néha bementem előadásaira. Mindjárt először meglepett, hogy egészen másképp ad elő, mint a többi professzorok. Akkor kétféle hang volt szokásos a budapesti egyetemi katedrán: a Beöthy érzelmes páthosza és a többiek oktató katedra-tónusa. Heinrich egyiket sem tette magáévá, ő egyszerűen odaállt a katedra mellé, nadrágzsebébe dugta a kezét és csevegett könnyedén, fesztelenül, csaknem jókedvűen, nem sajnált a hallgatóitól egy-egy vicces fordulatot, sőt néha — legalább, amíg még nem voltak leányok is a diákok között — kissé borsosat sem. Egyforma könnyedséggel tárgyalta Goethét, Schillert és a középkori német irodalom bonyolult problémáit, körülbelül olyan modorban, mint ahogy jó népszerűsítők szokták. A hallgatóival való érintkezésben sem volt semmi nagyképszerűség, tekintélytartási szándék, közvetlen hangon beszélt velük, tréfált, gúnyolódott és beszélgetés közben nem tett féket a nyelvére. Nem egyszer mondott malíciákat a fiúk előtt tanártársairól, neves akadémikusokról, egyéb tekintélyekről. Tekintélye azonban nagy volt, népszerű is volt, azt mondták róla, — nekem nem volt alkalmam tapasztalni —, hogy szívesen jár a kezére tanács-csal, felvilágosítással, könyvvel annak, aki tehetséges és szorgalmas diáknak látszik.

Akkor — a kilencvenes évek közepén — állott

delelőjén. Befolyása igen nagy volt az egyetemen, az Akadémiában, a filológusok között uralkodó volt, mindenféle tanári dolgokban sokat nyomott a szava a latban. Tisztségekre, tekintélyre, hatalomra mérkőzött Beöthy vei s kettejük között lehetett is valami rivalitás, annyi tény, hogy nem voltak nagyon jó barátságban. Tudományos munkássága akkor már nagyjában be volt fejezve: nagy könyve a középkori német irodalomról (német irodalomtörténeti kézikönyvének első kötete) már megvolt, az egyetemen és értekezéseivel bevezette és meggyökeresítette a magyar filológiai tudományban azt az összehasonlító módszert, amely a német tudományban ma is uralkodó, végigjárta a német-magyar irodalmi érintkezések fontosabb pontjait. Ami ekkor és ezóta a magyar modern filológiai tudományban történt, az az ő kezdésére van ráépítve, mert a metódusát ő tanította elsősül. A többiek, az ő tanítványai, alkalmazták, továbbfejlesztették, egyik-másik, különösen Katona Lajos, mélyítette is, de a kezdő ő volt. Amit azóta írt, az már terjedelemre is kevesebb, tartalomra pedig folytatása annak, amit addig csinált. Későbbi korszakában tanítói munkásságán kívül inkább tudománypolitikai szerepe emelkedik ki. Számtalan kritikát írt a modern filológia körébe tartozó könyvekről, disszertációkról, értekezésekről, éles, kíméletlenül szókimondó modorban: a módszertelenséget, felületességet s a tudományba betolakodó zszurnalisztikai szellemet váltig üldözte. Nagyon éles határvonalat vont tudomány és zszurnalizmus között s felszólt minden határsértés ellen. Ezekkel a kritikáival, egyes egyetemi állások betöltése körül tanúsított magatartá-

sával, malíciájával sok ellenséget szerzett magának, fesztelen szókimondása, amely nem ijedt meg kényesnek tartott kérdésektől sem, felháborította azokat, akik a tudományos intézmények tónusában szükségesnek tartottak bizonyos ünnepélyes hangot és diplomatikus fontoskodást. Néha kimondott nyilvánosan, ex cathedra, olyan dolgokat, amelyeket bizalmas beszélgetésekben mindenki mondogatott, vagy amelyeket titokban mindenki tudott és igaznak tartott, de a fórumon mindenki úgy tett, mintha az ellenkezője volna igaz. Ilyenkor nagy volt az elszörnyűködés és úgy néztek Heinrichre, mint arra a bizonyos enfant terrible, aki nyíltan kimondja a család köztudomású titkait. Ezért azt mondták rá, hogy cinikus. Pedig cinizmusa csak abban állott, hogy nem tartotta magára kötelezőnek az akadémiai közélet konvencionális hazugságait, a szokásos ünnepélyes pózokat, a ma már sztereotippé merevült akadémiai frazeológiát. Az ő egyszerű, polgári lényé ellentmondott ama kör pathetikus stílusának, amelyben élt és ebből keletkezett kettejük között a súrlódás. Haragudtak rá, de ez a harag — jellemző módon — sohasem nyilvánult, a legutóbbi időkig, a nyílt fórumon, sem a tudományos sajtóban. Ez nem fért volna össze az akadémiai szokásokkal és különben féltek is kissé Heinrichtől, nemcsak a rossz nyelve, szókimondása és polemikus kedve miatt, hanem azért is, mert többnyire igaza volt. A frázistalan józan ész embere volt ő, nem közönséges közéleti ügyességgel, jó taktikus és kiválóan gyakorlati ember. Ezért nem is igen mertek hozzányúlni. A napisajtóban gyakran támadták, egy időben divat volt őt, mint pla-

gizátort becsmérlni s az Akadémiában társai közül nem egy csöndes kárörömmel nézte ezeket a herce-hurcákat. Heinrich a legokosabban viselkedett ezekkel szemben: nem reagált rájuk, nem polemizált, nem igazított helyre, sajtópört nem indított. A mi tudományunkban minduntalan felújulnak az ilyen plágium-vádak és sohasem vezetnek eredményre. Alig emlékszem esetre, hogy valakit azzal vádoltak volna, hogy eszméket plagizált. Mindig szavak és mondatok plagizálásáról van szó. Ha az ember olvassa a párhuzamosan egymás mellé állított hasábokon az eredeti és az állítólag plagizált szövegeket, hát elcsodálkozik: mi szükség volt ezeket a dolgokat plagizálni? Hiszen csupa olyan dologról van itt szó, amelyeket az állítólagos plagizátor a maga feje után is megírhatott volna. Nekem gyanús minden plágium - affér, amióta azt olvastam, hogy Mikszáth Kálmán plagizált egy derék, de írói kvalitások dolgában számba sem jövő újságíró társunk egy könyvéből. Heinrich nagyon jó adminisztrátor volt, az egyetemen kitűnően el tudta látni a dékán és a rektor tisztét, amelybe nem egy tudósnak bele szokott törni a bicskája. Ez kvalifikálta az akadémiai főtitkárságra, mikor Szily Kálmán visszavonult a könyvtár csendesebb munkaterére. S az Akadémia ügyeinek adminisztrálását is igen jól végezte, bárákkor már érezhetők voltak rajta az öregedés jelei. De ellenségei számát is megszaportotta főtitkári működése alatt s ennek már kellemetlen eredményei lettek rá nézve. A legelső sebet akkor kapta, mikor néhány évvel ezelőtt elütötték az akadémiai nagydíjtól. Aztán általános rohammal kiemelték a főtitkári szobából is. Nagy keserű-

ség volt ez neki, elszomorította élete utolsó évét. Nem titkolta keserűségét, elkerülte akadémikus társainak társaságát, fiatal írók közé kezdett járni, akik tisztelettel és rokonszenvvel fogadták, mert ha nézetei nem voltak is mindenkor azonosak az övékével, de érdekes és tanulságos dolog volt vele beszélgetni és az embernek az az érzése volt, hogy kiváló, okos emberrel van együtt.

Nem volt mélyen járó tudományos elme, súlyos és originális gondolatok termelője. Írásainak alig van filozófiai háttere és a tudományos invenció sem volt erős oldala. Jelentősége inkább a tudomány terjesztőjéé és szervezőjéé. A külföldi tudománytól eltanult egy módszert, amely akkor még nálunk új volt. Megtanította rá tanítványait, érdekes példákban megmutatta használatát és uralkodóvá tette a magyar filológiai tudományban. Ezzel hozzájárult a magyar tudomány európai színvonalra emeléséhez. Egyénisége pedig serkentőleg hatott híveire és kissé frissebbé tette a magyar tudományos élet megáporodásra hajlamos levegőjét. Legfőbb szellemi kvalitása volt éles, józan esze, jó ítélete, gyakorlati szelleme. Nem egészen bizonyos, hogy a tudomány volt az egyetlen foglalkozás, amelyre született, de bizonyos, hogy akármely más pályán is sokra vitte volna. Nagyon hasznos ember volt, azt nem tagadhatja senki. Vannak, akiknek alakja a pathosz felhőibe van burkolva és fele annyi hasznot nem tettek a magyar tudományosságnak. Elméjének energiájával és személyes súlyával kiemelkedett társai közül s akik most örökébe jutnak tudományos pozícióknak, azok közt alig egy érhet nyomába.

KAZÁR EMIL.

Az öreg Kazár Emillel fiatalkoromban néhány évig — 1898 és 1905 közt — együtt dolgoztam a «Vasárnapi Újság» szerkesztőségében. Nagyon sokat dolgozott, ő csinálta a lap rovatait s a két népies melléklapot, a «Politikai Újdonságok»-at és a «Képes Néplap»-ot csaknem teljesen ő írta, nyírta, kivonatolta és állította össze. Ezenkívül napilapokba is dolgozott, akkoriban a «Magyar Hírlap»-ba írt vezércikkeket, mi egyebet, több más lapba tárcákat. Ebből láthatni, hogy szegény ember volt. Aki sokat dolgozik, az szegény marad — ez azt hiszem általános szabály, nemcsak a zurnalisztikában és irodalomban, hanem az életnek más terén is.

Mint afféle fiatal emberke, vonzódtam hozzá, ezt igyekeztem is kimutatni. Néha elmentem vele egy pohár borra vacsora előtt valami kis kocsmába, ahol jó bort mértek, és olyankor a zárkózott és húzódozó ember a pohár mellett fölmelegedett és sokat, érdekeseket mesélt nekem fiatalkoráról, a hetvenes évek irodalmi és sajtóviszonyairól, meghalt és élő nagyságokról. Ezekből az elbeszélésekből kaptam először bepillantást az irodalmi életbe. Addig csak könyvekből ismertem az írók életét, az irodalom mögött működő motívumokat, a magán-

ügyeknek a közügyekbe való belejátszását, a pártok és klikkek áskálódásait egymás ellen. Kazár Emil bevezetett a kulisszák mögé és bizony sok pathetikus hőst mutatott meg nekem, amint öltözőjében festi és preparálja magát, vagy a zsebében csörgő garasokat számlálgatja.

Ezekről a dolgokról az öreg úr némi fanyar rezignációval beszélt, ő együtt kezdte azokkal, akik később nagy közéleti szereplők, miniszterek, nagy lapok tulajdonosai, gazdag emberek, a társadalom előkelőségei, hangadó hatalmak lettek. Ő is szép sikerekkel kezdte, de aztán lemaradt kortársai mellől, egyszerű, küzködő újságíró maradt, ahogy mondani szokták, nem vitte semmire. Nem értett az érvényesüléshez. Nagyon szerény ember volt, szinte félnék az emberekkel való érintkezésben, a fellépésében, természetében nem volt semmi aplomb. Abból a fajtából való volt, akit mindig háttérbe szorítanak a hegyesebb könyökűek. Ő csak munkával tudott valamit elérni. És mit lehet pusztán csak munkával elérni? Az egészen szerény megélhetést, semmi többet. Az ő korában ez az érvényesülési harc talán még nehezebb volt, mint ma, mert a kicsinyesebb viszonyok között szűkebb és kopárabb volt a harctér, — aki író akkor társadalmilag és gazdaságilag érvényesült, azok közül alig egy érte ezt el merőben irodalmi képességeivel, mindnek voltak egyéb ügyességei és kvalitásai is és ezek vitték előre.

Volt azonban Kazár háttérbe szorulásának más oka is. Az ő tehetségének színe, szellemének iránya bizonyos tekintetben ellentétben állott kora magyar közízlésével. Annak a kornak a közönsége teljesen Jókai hatása alatt állott. Jókai édesízű ro-

mantikája szinte kizárólagosan uralkodott és magához hasonította a közízlést, — az emberek csak ebben tudtak gyönyörködni s *nem* is tudtak más szemléleti módot magukba fogadni, mint ezt a naivan idealisztikus romantikát. Jókai mellett nem volt olyan tehetség, aki vele mérkőzni tudott volna és egyensúlyozhatta volna ezt az egyoldalúságot. A külföld irodalmát — akkor még nem fordítottak le magyarra mindent, ami a külföld irodalmában olvasásra érdemes — csak igen kevesen olvasták s az Európa-szerte már tetőpontja felé járó realiztikus ízlés még alig tett valami hatást a magyar olvasókra. Általában a legérdekesebb magyarító szempontok egyike a 19. század második felének nemcsak irodalmára, hanem politikai és társadalmi eszméinek és stílusának alakulására is, hogy az összes nagy magyar alkotó szellemek az irodalomban és a politikában a század közepe tájának romantikus szellemű gyermekei voltak, az eszméik, ideáljaik, céljaik a romantika szellemében gyökereztek és romantikusan színezték alá az utánuk következett két-három generáció gondolkodásmódját is. Abban a korban tehát, amikor Európa összes országaiban a diadalmas realizmus volt az uralkodó tendencia, a magyarság romantikus szellemi és erkölcsi légkörében élt. Aki ebből a szempontból próbálja vizsgálni a kiegyezés utáni magyar világ történetét, az sok különös jelenségnek találja meg a magyarzatát.

Az irodalomra nézve ennek az általános magyar lelkiállapotnak az volt az egyik következménye, hogy mindazok, akiknek a szelleme, stílusa és törekvése kívül esett az uralkodó romantikus ízlés sodrán, háttérbe szorultak. A kritika nem érté-

kelte őket érdemük szerint, a közönség még kevésbé reagált írásukra. Petőfi és Jókai voltak a nagy irányítói a közízlésnek. Még Arany János is inkább nagy prestige volt: a legjobbak költője, az olvasók széles köréhez való viszonyát kissé lehűtötte az, ami benne a mértéktartás realiztikus szelleméből való volt, ábrázolásának a realizmus felé hajló módja. Az Aranynál kisebbek, mint a versben Vajda János, az elbeszélésben Tolnai Lajos, Kazár Emil és mások is, többé-kevésbé kívül maradtak a közönség érdeklődési körén és az irodalmi közvéleményben is többé-kevésbé az eretnokség pozíciójába szorultak. Bizonyos ellenzéki álláspontra kerültek az őket körülvevő egész közszellemmel szemben, a hivatalos irodalmi hatalmak nem jó szemmel néztek rájuk, a közönségtől nem kaptak támogatást, többé-kevésbé légüres térbe kerültek, — nekik alig jutott valami abból a társadalmi díszből és anyagi ellátottságból, amelyet az a kor az íróknak adni tudott. Vajda Jánosban ez az állapot felszította a lázadás szellemét, amely úgyszólván benne volt lényében, Tolnai Lajost bosszúálló dühvel töltötte el. Mind a kettőjüknél pedig akadályos lett tehetségük organikus kifejlődésének s a diszharmónia éles akkordját vitte bele írói alkotásukba. Kazár Emil nem volt sem lázadó, sem dühös természet. Ő egy rezignált gesztussal visszavonult a szerkesztőségi íróasztal mögé, eszébe nem jutott a mindennapi zsurnaliszta-munkát és írogatni a novelláit. A légüres térben végzett írói munka ő rá is visszahatott: tehetsége a kedvezőtlen atmoszférában nem fejlődött és tárgyalta ki úgy, ahogy hivatva lett volna.

Kazár az úttörők között volt, azoknak az egyike,

akik a hidat építették a múlt század-középi romantikus stílustól a mai stílushoz. A Jókai-féle közéleti regénnyel szemben, amelynek háttere mindig az egész ország, az ő szemlélete szűkítette a kört, egy ember, egy család, egy kisebb embercsoport sorsának perspektívájába állította be az életet s a keretnek ezért a redukálásáért a pszichológiai elmélyítéssel, az élet apró részleteinek valószerű ábrázolásával igyekezett re kompenzációt adni. A magánéletükbe behúzódó apró emberek sorsa érdekelte, az életnek kis tragédiái és még kisebb komédiái. A témái kicsinyek, tulaj donkópeni formája a novella s ezt az eredeti hajlandóságát fejlesztette az irodalmi munkának kapcsolatba jutása a zsurnalisztikával, amely az ő generációja alatt vált teljessé. Az újság tárcát kívánt, az írók tehát rövid tárca-novellákat írtak. Kazár az elsők egyike volt irodalmunkban, akik ennek a rövid novella-formának formai és stílus-törvényeit átérték, ösztönből, mert tradíciója még akkor nem volt nálunk ennek a formának és mesterét, Maupassant-t ő akkor még aligha ismerte. A modern novella Boccacciója csak a nyolcvanas évek vége óta kezdett nálunk ismeretessé válni. Kazár inkább az angol realisták, Dickens, Thackeray tanítványa volt, tőlük tanulta az ábrázolás apró vonásokkal jellemző módszerét, talán ők fődözték fel számára a kicsiny, jelentéktelen, szegény emberek életét is, mint alakítani való anyagot. Kongenialitása is volt ezzel az anyaggal, az ő saját élete is ezek között a szerény kispolgári keretek közt folydogált, alakjait maga körül látta minden nap. Később ismerkedett meg Zolával és a többi francia naturalistával, nemkülönben az oroszokkal

is, akik közül azonban Gogoly talán már előbb is hatott rá. Ez az új stílus nagyon érdekelte, körülbelül ő volt az első, aki ismertette az «Egyetértés»-ben, ahova igen sok irodalmi tárcát, kritikát írt s amint a naturalista stílus első kísérletei megjelentek nálunk is, élénken érdeklődött irántuk. Nem tudott velük menni, naturalizmusukat túlradikálisnak érezte, de rokonszenvezett velük. Nem volt harcos szellem, forradalmár még kevésbé, tartalmi és formai invenciója sem volt gazdag, szerény félénksége gátolta a mérésben. Megmaradt a maga határai között, s ezek a határok nem voltak nagyon szélesre szabva. Nem tartozott az irodalom fölfödözői közé.

Olvasója sohasem volt nagyon sok és akik voltak is, hamar elfelejtették. 1905-ben a miniszterelnökség sajtóosztályának tisztviselője lett, szerény, nyugalmas állásában olvasgatta a vidéki lapokat, kivonatokat készített cikkeikből, az irodalomtól elfordult, alig írt azóta valamit. Néhány év előtt próbáltam rábeszélni, írjon meg egyet-mást irodalmi memoirejaiból. A sok körmöléstől írógörcsös, bütykös ujjaira mutatott és rezignáltan felelt: ő már nem ír semmit. Érdeemes munka volna, ha valaki átkutatná munkáit, bizonyos, hogy a múlt század második felének legjobb magyar novellái közé kerülne közülük nem egy s a mai olvasó is élvezetét találná bennük.

EMLÉKEZÉS TÓTH BÉLÁRA.

1894-ben lett Tóth Béla — ahogy akkoriban mondani szokás volt — jónevű újságíróból országos hírű íróvá. *Szájról-szájra* című könyvével jutott fel erre a magaslatára a hírnévnek. Egészen különös dolog ennek a könyvnek az akkori viszonyokhoz képest páratlan sikere. Mindenütt olvasták, mindenütt idézték, egyre-másra jelentek meg az új kiadásai, talán csak Herczeg Ferenc Gyurkovics-könyvei, amelyek szintén akkortájt voltak divatjuk virágjában, vetekedhettek vele az olvasóközönség nagysága és egyetemessége dolgában. Pedig egyszerű kis könyvecske volt, a magyar emberek száján forgó szállóigék jegyzéke, jelentésük magyarázata, szerzőjük és forrásuk megállapítása, egy kicsit anekdota-gyűjtemény, kicsit kuriózumok leltára és kicsit filológia. Az emberek felfedezték magukban, hogy fontos tudniok, honnan ered például ez a mondás: *ez nekem Hekuba*, nyugtalanította őket, hogy nem lehet megállapítani, honnan való ez a királyi jelmondat: *Bizalmam az ősi erényben* és örültek, hogy ezentúl öntudatosan használhatják a *visszaszívni* szót, mert Tóth Béla kikutatta, melyik színész-anekdotából származik. Maga a *szállóige* kifejezés valami rendkívüli elmés trouvaillenak tetszett akkor és senki se gondolt arra,

hogy mégis csak a *geflügelte Worte* kissé szabad fordítása, amint hogy az egész könyv egy azonos tárgyú német könyv ötlete, mintája és módszerei szerint készült.

Ezt a roppant sikert nem is lehet másból megmagyarázni, mint írójának egyéniségéből. Tóth Bélának volt egy rendkívüli tulajdonsága, amely csalhatatlan biztosítéka volt a sikernek, akármit és akármiről írt. Igen élénk ösztöne volt a közönséggel való kontaktus iránt, ami körülbelül annyit jelent, hogy ő maga is a közönség egyik tagja volt, ugyanaz érdekelte, ugyanaz volt az ízlése, a gondolkodásmódja, az érdeklődése, mint a közönségé, nem választotta el őt olvasóitól más, mint az, hogy néhány fokkal többet tudott és főképen igen szépen, egyszerűen, a stílusnak minden tudatos meszterkedés nélküli, természetes művészetével tudta kifejezni azt, amit a többi emberek jóval homályosabban, öntudatlanabbanul gondoltak. A közönség nyilvános gondolkodó szerve volt ő. A ráérő polgárember szereti a kuriózumokat nézegetni, akárcsak Tóth Béla, kedvét leli a dilettáns nyelvészkedésben, mert büszke rá, hogy szereti, érti és jól tudja használni az anyanyelvét, de azért jót tud nevetni a hivatásos nyelvészek okoskodásain, amelyekkel ki tudják mutatni egészen eltérően hangzó rokonnyelvi szavak közös eredetét magyar szavakkal. A műveltségére diszkrétül rátartó polgárember szeret beszélgetni mindenféle a műveltség körébe tartozó dolgokról, amelyek tudásához nem kell nagy erőfeszítés: egy-egy épen aktuális természettudományi kérdésről, a spiritizmusról, idegen népek és országok dolgairól, stb., stb. Egy kis filozófiát is szívesen elvisel, persze a józan, vi-

lágos, praktikus fajtából, mert a nehezen érthető filozófiai kérdéseket nehezen érthető nyelven tárgyaló igazi filozófusokra csak furcsálkodó mosollyal tud nézni. Tóth Béla nem tudta nevetés nélkül kimondani ezt a szót: Hegel. Legfőképpen pedig szeret a derék és művelt ember nézelődni az utcákon, megállani a kirakatok előtt, betekinteni a vásárcsarnokba, megbotráncozni a kofák gorombaságán, a kocsisok zsarolásán és káromkodásán, az utcai rend hiányain, mindenféle neveltlenségeken. Ő kultúrember, külföldi városokban járt, francia könyveket olvas — még a nagy Larousse is ott van könyvespolca díszhelyén! — neki igénye van a művelt tónusra, az urbánus életformákra, arra, hogy mikor en-tout-casját gondosan a nyele köré csavarva sétál az utcán, ne lássson kellemetlen és durva dolgokat és ne kelljen besározni gondosan kikéft cipőjét a rossz kövezeten. Ez minden jó polgárember, vagy ez szeretne lenni és ez volt Tóth Béla. Még a franciáskodása és a némettség iránti kissé negélyezett lenézése járult kiegészítésül ehhez a képhez, — a kilencvenes évek magyar polgárembere különös disztinkciónak, az európaiasság bélyegének tartotta, ha jól tudott franciául, viszont a németet utálni ősi tradíció volt, szinte a hazafiság egyik eleme az Ausztria és a közös hadsereg elleni politikai harcok idején.

Az a gyanúm, hogy Tóth Béla egy kicsit maszkírozta is magát egy bourgeois típusára, úgy, ahogy HIZ ei realista francia regényirodalomban kialakult. Mr. Homaist ő aligha érezte olyan egészen humoros figurának, mint Flaubert. Mr. Homaishoz azok a változatai, amelyek humoros hangulatuktól megfosztva, a Flaubert utáni irodalomban szerepeltek,

neki bizonyára példaképei voltak. Ahogy ő az utcán járt, mindig pedáns választékossággal öltözve, fekete selyem esernyőjével a kezében, akármilyen volt az időjárás, rövid, nem túlgyors és nem is lassú lépésekkel, rövidlátó szemeivel odahajolva egy kirakathoz, — Paris utcáin járva, sok évvel később gyakran jutott eszembe Tóth Béla, ilyes alakok láttára. Gondolkodásmódja is igazi bourgeois-gondolkodás volt: a városi élet képeit szerette, a természet csak szép látvány, írói képes beszéd anyaga volt neki. Mikor Montecarlóból megjött, sokat beszélt a nagy Hotelek és Casino életéről, keveset a tengerről és a természet egyéb szépségeiről, érdekelték a technikai művek, különösen az olyanok, mint a telefon, az írógép (nagy esemény és diadal volt neki, mikor a telefont bevezettette a lakásába és ő volt az első magyar író, aki gépen írta cikkeit), a repülőgép problémájáról is sokat szeretett beszélni, de nem hitt megoldhatóságában, a falusi ember inkább anekdota-tárgy volt neki, demokratának tartotta magát, de a szociális kérdések nem igen érdekelték, vallás dolgában liberálisan közömbös volt, büszke volt anyai ágon való nemes őseire és apja egyszerű származására egyformán, költői hírnevére még inkább (jaj lett volna előtte annak, aki Tóth Kálmán költészetét kritika tárgyává merte volna tenni), nem szerette a fantasztikumot, a túlzást, a szenvedélyes dolgokat, a szertelenségét, a nagyon újat, konzervatív volt tudta nélkül, józan eszű racionalista, — a francia *bon sens* volt az ideálja — a képzőművészetet, zenét nem tanulmány alapján, de érzék szerint élvezte, az irodalomban a francia realisták, különösen Maupassant, Daudet, Bourget voltak

kedvencei. Filozófiája az a pozitivizmus volt, amely Comte eszméiből átszívárgott a korabeli francia polgárságba és minden más akkorbéli polgárságba, amely nem szokott filozófiát olvasni.

Magyarországban akkor, a kilencvenes években vetődött felszínre a városi polgár embertípusa. Egyelőre még konglomerátuma volt különféle elemeknek, a régi német városi patríciusság, a városi életbe beleszívódott nemesség, az alsóbb rétegekből fölemelkedett része a lateinereknek, a mindjobban asszimilálódni kezdő zsidóság alkotóelemei még külön-külön is felismerhetők voltak, — ahogy még ma is azok — de a közös érdekek, közös életmód és mindenféle más közösségek révén már fejlődni kezdett köztük valami közérzés, ami arra vallott, hogy előbb-utóbb egységes vegyülékké kell válniok. Ezt a közérzést testesítette meg magában Tóth Béla és ezt fejezte ki írásaiban. Ő olyan volt, amilyené a magyar városi úri embernek válnia kellett volna, amilyen mindegyik szeretett volna lenni, ezt a maga tipikus mivoltát fejezte ki az elérhető legnagyobb teljességgel mindabban, amit írt. Egy önmaga tudatára frissen ráeszmélt embertípus nyilvános szószólója volt, — ez a titka rendkívüli sikerének és hatásának.

Ezenkívül pedig mindig foglalkoztatni tudta a közönséget a saját személyével. Nem az olyan reklám-hősök módjára, amilyenek az ízléstelen handabandázás mai korszakában ráerőszakolják magukat a nyilvánosságra, hanem a közönségével bizalmas viszonyban élő íróember módján, aki írásába külön színül beleviszi önmagát, a maga egyéni szempontjait, élményeit, az étellel való súrlódásait, sőt alkalmilag apró-cseprő házi dol-

gait is. *Esti levelei-ből* a közönség megtudta nemcsak azt, hogy ezeket az elmés és roppant népszerű cikkecskéket ő gépen kopogtatja le, aztán betelefonál a szerkesztőségbe, hogy kész van és biciklis szolgálja el a kéziratért, de azt is, hogy a felesége milyen tapasztalatokat tett a csarnokban, hogy kis tömzsi barnahajú asszony, házi nevén Lidónak becézik és az ura nagyon szereti, hogy a dolgozószobája hány szegletű, hogy van egy szép fehér angora kandúrja, Hintze a neve, hogy karácsonyra íróasztalra való nagy gömbalakú órát kapott az asszonytól — és még ezer más efféle apró-cseprő dolgot. Ezt pedig minden osztentáció nélkül, az önmaga dolgairól beszélgetni szerető ember közvetlen, természetes módján keverte bele írásaiba. Ettől írása egészen különös személyes reliefet kapott s a közönség az írásain keresztül példátlan intim viszonyba került az íróval. Tóth Béla személyes ismerőse volt az egész országnak, pedig nagyon kevesen találkoztak vele személy szerint. Társaságba sohasem járt, klubokba még kevésbé, színházba és más nyilvános helyre igen ritkán, akkor is elvegyült a többi publikum közé, egyre teljesebb elzárkózottságban élt Abonyi-utcai lakásán. Mindig volt néhány barátja, akik gyakran meglátogatták, de ez a baráti kör egészen szűk volt és — később elmondandó okokból — gyakran változó. Voltak jóbarátai abból az időből, mikor még szerkesztőségbe és kávéházakba járó zszurnaliszta volt, — de ezekkel évszámra nem találkozott. Az írásain keresztül érintkezett az emberekkel, de minden emberrel, aki az országban újságot és könyvet olvasott. Ha egy nap nem volt *Esti levél* «Pesti Hírlap»-ban, ezer meg ezer embernek volt

az az érzése, hogy máma elmaradt a házból a mindennapos, megszokott jóbarát.

Mindebből nyilvánvaló, hogy Tóth Béla ideális újságíró volt. Tulajdonképeni kvalitása ez volt, minden egyéb képessége ezt az egyet támogatta. Műveltsége jó újságíróműveltség, nem tudományos képzettség, hanem mindenféle terekről való közérdekű ismeretek nagy mennyisége, különös tekintettel a kuriózus dolgokra, ítélete egy művelt ember átlagitélete, világfelfogása egy gyakorlati, szinte magától értetődő életfilozófia, amely ösztönszerűen kerüli az éles kontroverz-problémákat, a témái azok a témák, amelyek épen aznap mindenki száján forognak. Az írásmódja pedig az ideális jó újságíró-stílus, a szónak nem abban a lekicsinylő értelmében, amelyet a pesti újságírás átlagának gondatlan, műveletlen és affektált, a nyelv gyökeres ismerete és szeretete nélküli stílusa megérdemel, hanem valóban kitűnő magyar beszéd, közvetlen, kifejező, világos, numerózus, az író személyét és gondolatát egyaránt őszintén kifejező és nyelvileg is magától értetődően korrekt. Tóthi Béláról sokszor mondták kollégái, hogy rendkívül lelkiismeretes újságíró volt, mesterségének becsületos munkása a pongyola és léha újságírás országában. A mondatait sem írta le soha gondatlanul írásbeli megjelenésében is, mint külsejében mindig volt bizonyos úri elegancia. A nyelvet mint mestersége eszközét tudatosan kultiválta. Kolléga: között nyelvtudós híre volt, mert szeretett nyelv: problémákról beszélni, a hivatalos nyelvtudósul is igyekeztek körükbe vonni, mert jó szolgálatot tett nekik a Szarvas Gábor-féle nyelvi orthologic terjesztésében. Pedig egyáltalán nem volt nyelv

tudós, őt a nyelvnek csak a praktikuma érdekelte, a nyelvhasználat kérdései, amelyek minden pillanatban elébe botlanak mindenkinek, akinek mindennapi kenyerre, mesterségéhez tartozó szerszáma a nyelv. Mint a becsületes mesterember a jól kezébe illő kalapácsot, szerette és megbecsülte a magyar nyelvet, kifejező képességében gyönyörködni tudott és föltétlen biztonsággal tudott vele bánni, Bizony ebben példát vehetnének tőle nemcsak újságírók, hanem írók is, akik közül nem egy, még olyan is, akinek vérében van a magyar nyelv érzése, csupa hanyagságból, fölületességből és nem ritkán affektálásból tiszteletlenül bánik a magyarság legszebb kultúr-produktumával, a magyar nyelvvel. Meg kell mondani, hogy még ma is csak épen az a néhány legjobb magyar író tud és akar jól írni magyarul.

Tóth Bélának a stílusa emelte velejében zsrnaliszta tehetségét irodalmi színvonalra. Ebben is tipikus volt korára: akkor vált teljessé a magyar irodalom elújságírósdása. A régebb író-típusban azok adták a túlnyomó vonásokat, akik valami *tisztes* közhivatalból éltek és szabad óráikban áldoztak az írói hivatásnak, — a kilencvenes évek elejével vált csaknem kötelezővé, hogy az író zsrnaliszta legyen, legalább addig, amíg nem arat akkora sikert, amely felszabadítja a zsrnaliszta mellékfoglalkozástól. De még akkor is függő maradt mindegyik az újságtól: azokat a műfajokat kellett elsősorban kultiválnia, amelyekre az újságnak szüksége volt, a tárcát, a rövid novellát, croquis-t, elmefuttatást, színházi kritikát, mert az irodalomnak az újságtól független műfajai nem tudták eltartani még a legnépszerűbb embereket

sem. Ebből következett az irodalomnak és az újságírásnak az összefolyása, a kettő között nem volt élesen megvont határ és tömérdek olyan írás keletkezett, amelyet író írt, de zsurnalisztikai szűk-ségből. Aki utána néz, csodálkozni fog, milyen kevés olyan könyv jelent meg ebben az időben, amely valóban könyvnek készült és nem eredetileg újság számára írt és csak utólag könyvvé össze-állított cikkekből áll. Eészb en ez is magyarázza a^ akkori könyvek aránylag csekély kelendőségét, mert más az igénye a könyv-olvasónak, mint az újságolvasónak, ami nagyon tetszik az embereknek az újságban, azt esetleg unják könyvben. Hogy csak egy példát mondjak, de jellemzői, Kozma Andor tárca-versei az újságban nagy habást keltettek és mikor költőjük a kiválogatot javarészüket könyvekben adta ki, bizony sokkal kisebb volt irántuk az érdeklődés. Tóth Bélának is azok a könyvei arattak nagy sikert, melyeket üönyvh ek írt — a Szájról-szájra, a Mende-mondáE a mi Urunk Jézus Krisztus gyermekségéről írott könyv, stb. — ellenben újság-tárcáinak, sőt rop-pant népszerűségít esti leveleinek könyvalakban való kiadásai csak mérsékelt kelendőséget értek el. Azért Tóth Béla igazi író volt, de szó szoros értelmében vett szépirodalmi munkáinak is a stil-nriűvészet volt a lényege. Maradt néhány novellája, amelyekben tanúságot tett finom és művészi el-beszelő adományáról, de amivel leginkább hatnak, az mégis csak a stílus útján való hangulatkeltés teljes készsége volt. Én itt inkább csak emberi profilját próbálom megrajzolni emlékeim alapján, máskorra vagy másra kell hagynom művészetének eszthetikai elemzését. Be kell érnem annak meg-

állapításával, hogy írói művészete voltaképpen csaknem kizárólag stílművészet volt. És tudatosan az volt, az írónak nem is volt más célja, mint hogy a stílusával fogja meg az olvasót. Hogy mennyire tudatos volt ebben, ezt bizonyítja *hangutánzó* passziója. Nagyon szerette és pompásan tudta más írók stílusát utánozni. Néhány kortársáét is, de ez szándékos persiflage volt, az illetők stílbeli modorosságának és nyegleségeinek kritikája. Amikor azonban régi stílusokat utánozott, abban komoly művészi szándék, a stílussal való jellemzés vágya vezette. Kazinczy szépelgő selypítését, a Biedermeyer-kor édes affektálását úgy tudta utánozni, hogy egy kis tárcacikkben felidézte egy kor egész levegőjét. Mesterművei ebben a genreben néhány Mikes hangján írt levél és az *A mi Urunk Jézus Krisztus gyermekségéről írott könyv*, amely a régi magyar bibliafordítások nyelvén van írva. Nyelvtörténetiig talán nem egészen pontosan archaizált, semmiesetre sem volt olyan nyelv-utánzó fenomén, mint Laczkó Géza, akiben a minden apró részletre figyelő nyelvtudós és az ódon anyagból készséges kifejező eszközt formáló stílművész egyesül szinte példátlan tökéletességgel. A régi stílusok hangulatát, levegőjét, a beszélő személlyel való rejtett kapcsolatait azonban Tóth Béla pompásan érezte és az idegen hangot, amelyet magára vett, el nem vétette soha.

Mikor én mint fiatal diák és tehetségének nagy bámolója összeköttesbe kerültem vele, akkor jutott sok zszurnalisztikai rabszolga-munka és sok küzködő szegénységben eltöltött év után némi tisztos jómódba. Könyveit, cikkeit akkori viszonyok szerint tisztességesen fizették, a kiadók ve-

télkedtek érte, nem kellett szerkesztőségbe járnia, megengedhette magának a kedve szerint való lakás, a szépen terített asztal, a mindig tiszta fehérnemű, évenként egy hónapi külföldi utazás szerény, de akkor íróembernél ritka és ma megint elérhetlenné vált luxusát. Ez volt életének legnyugodtabb pár éve. Sokat dolgozott és nagy kedvvel, szeretettel a saját írását, meg volt elégedve önmagával és az életben elfoglalt helyével. Magányos életet élt, ezt a magányát kissé hangsúlyozta, kellett neki a szókimondás függetlenségéhez. Ezért nem akart tagja lenni irodalmi társaságoknak, még az újságírók klubjába, sőt nyugdíjintézetébe sem lépett be. Szerette a látogatókat, délután-hosszat el tudott beszélgetni állva, a kályhához támaszkodva vagy törökösen leülve a szobájában elszórt keleti párnák egyikére. (A török dolgokban való jártaságára, mint a híres szofta-mozgalom egyik részese és a szultánnak díszkardot vivő diákküldöttség egykori tagja — nagyon büszke volt, kicsit megtanult törökül, szerette, ha hívei effendinek szólították, igen jó feketekávét tudott törökmódra készíteni). A beszélgetés azonban meglehetősen egyoldalú volt: ő beszélt, a másik nem jutott szóhoz. Nagyon élvezte a saját beszédét, aminek különös oka is volt: gyermekkorától fogva dadogó volt, de ezt a testi hibáját sikerült leküzdenie. Csak mikor beszélni kezdett, dadogott még egy-két pillanatig, aztán ömlött belőle folyékonyan a szó. Ezért nem szerette, ha félbeszakították. Beszéd közben már csak egy-egy vállrándítás emlékeztetett a legyűrt dadogásra. Szeretett arról beszélni, amiről éppen írni készült, — nem egy cikket hallottam tőle előbb élőszóval, másnap aztán csaknem

szóról-szóra úgy olvastam az újságban, ahogy, nekem elmondta. Kellemes, érdekes beszélgető volt, elmés és kedves, — órák hosszat el tudtam hallgatni. Majd minden a nyilvánosság előtt szereplő kortársról hallottam a véleményét, nagyon józan, talpraesett ítéletei voltak.

Később, már a kilencszázas években változás állott be nála. Megromlott az egészsége. Szívbaja támadt, amelynek elharapózását nagyon elősegítette az addig mértékletes ember egyre fokozódó alkohol-fogyasztása (főlvitte, szegény, napi egy üveg konyakig). Állandóan ingerült lelkiállapotba jutott, amely néha mértéktelen kitérésekre ragadta környezetével és akárkivel szemben, aki éppen a közelében volt a rossz óra idején. Lassanként összeveszett mindenkivel, többnyire egészen oktalanul. Fadrusz Jánost például nagyon szerette és mint szobrászt valóban nagynak tartotta. Erzsébet királyné halála után nagy agitációt kezdett a «Pesti Hírlap»-ban, hogy a királyné szobrával pályázaton kívül Fadruszt kell megbízni. A művésznek, aki igen derék ember is volt, ez az agitáció kellemetlenné kezdett válni, mert Tóth Bélával való jóbarátsága köztudomású volt és művésztársai kezdték azzal gyanúsítani, hogy ő maga inszenálja ezt az agitációt. Írt tehát egy igen szép baráti hangú levelet Tóth Bélának, amelyben, tekintettel a gyanúsításokra, kérte, hagyja abba az agitációt. Tóth Béla mértéktelenül megharagudott, úgy fogta fel a dolgot, mint merényletet az Ő írói szabadsága ellen. Magából kikelve beszélt róla s mikor próbáltam csitítani, a felesége a háta mögül integetett ijedten, hogy hagyjam rá, ne mondjak neki ellent, mert még nagyobb dühbe

jön. Aztán leült, írt egy haragos levelet Fadrusznak és a két jó barát sohasem találkozott többet. Ingerültsége nemsokára már írásaiban is megmutatkozott. Epés, maró, támadó lett, belekötött mindenkibe s ha a megtámadott fél védeni merté cnagát vagy épen ha szelíden is, visszavágott, akkor fékevesztett haraggal, néha bizony durván is lekírontott. Így lepocskondiázott nem egy olyan tudóst vagy író, akiket addig éveken át a legnagyobb szeretettel magasztalt. Jóformán minden jó emberével meghasonlott s akadtak, akik civakodó szenvedélyét kihasználták, a közelébe férkőztek is beugratták többé-kevésbé igaztalan és mindig túlszenvedélyes támadásokba. Párbaja is volt egész sereg, kettő-három is ugyanazzal az egy emberrel. Utolsó nagy harca Wilde Oszkár és Ady Endre ellen volt. Wildet ő, aki nem értett angolul, csak azokból a nyeglén összeválogatott aforizmákból ismerte, amelyeket a napilapok «Vegyes» rovarban közöltek műveiből — ezek alapján írtó harcot kezdett ellene. Ady fiatalkori költészete nyilván mind merevebbé váló konzervatizmusát lázította fel s a költő szenvedélyes gesztusai, nagy zajjal járó föllépése is sértette polgárias diszkréció-érzékét. Ady keményen megfelelt neki abban az újságcikkében, amelyet *Új Hellász* című könyvébe is fölvettek.

Aki ezeket a harcokat folytatta, ez már nem az a Tóth Béla, nem az a nyájas, elmés, harmonikus hangulatú ember volt, akit a közönség annyira megszeretett. Zord volt, epés, barátságtalan és dméletlen, a stíljén is mind erősebben érzett valami kellemetlen érdes hang, A közönség kezdett elpártolni tőle. Produkáló képessége is megcsap-

pant, különösen felesége halála óta, akit egy gyermek szenvedélyességével siratott. Hirtelen megrokkant, egészsége napról-napra hanyatlott, anyagi gondok kezdtek látogatni. Egy lobbanás még: váratlan házassági terv egy hölgygel, aki betegségében jó szívvel ápolta, — aztán egy délután, amint elsötétített fürdőszobájában fotográfiai előhívásával pepecselt, beteg szíve felmondta örökre a szolgálatot.

TARTALOM.

	Lap
A fiatalság költője.....	5
Arany János	15
Konzervatív kritika, fejlődő irodalom	24
Ady Endre.....	46
Ady Endre emléke	58
A halottak élén	66
Babits Mihály.....	72
Gárdonyi Géza	81
Rákosi Viktor	98
Beöthy Zsolt	105
Heinrich Gusztáv	111
Kazár Emil.....	116
Emlékezés Tóth Bélára	122